

Gerra Zibilean eta frankismoan Euskadin izandako giza eskubideen urraketei buruzko Oinarrizko Txostenaren lehen fasea:

Gerra Zibilean eta lehen frankismoan izandako hildakoak (1936-1945)

Giza Eskubide, Bizikidetzaren eta Lankidetzaren Idazkaritza Nagusia

Gogora. Memoriaren, Bizikidetzaren eta Giza Eskubideen Institutua

UPV/EHUko Giza Eskubideen eta Botere Publikoen UNESCO Katedra

Aranzadi Zientzia Elkartea

Bilbo, 2019ko uztaila

Euskadi, auzolana, bien común

EUSKO JAURLARITZA

LEHENDAKARITZA
Giza Eskubide, Bizikidetzaren eta Lankidetzaren Idazkaritza Nagusia



GOBIERNO VASCO

PRESIDENCIA
Secretaría General de Derechos Humanos, Convivencia y Cooperación

Memoriaren, Bizikidetzaren eta Giza Eskubideen Institutua
gogora
Instituto de la Memoria, la Convivencia y los Derechos Humanos

Unibertsitatea
Universidad del País Vasco
Euskal Herriko Unibertsitatea

Memoriaren, Bizikidetzaren eta Giza Eskubideen Institutua
Organización de las Naciones Unidas para la Educación, la Ciencia y la Cultura
UNESCO Katedra - Cátedra UNESCO de Derechos Humanos y Poderes Públicos de la UPV/EHU

ARANZADI
zientzia elkartea - sociedad de ciencias
society of sciences - société de sciences



Aurkibidea

1. Sarrera	5
2. Atariko gaiak	6
2.1. Txostenaren helburua	6
2.2. Lantaldea	6
2.3. Aztertutako iturriak	6
2.3.1 Artxiboak	6
2.3.2 Bibliografia	8
2.4 Ikuspegi juridikoa	11
2.4.1 Testuinguru juridikoa	11
2.4.2 Kategorien zerrenda: Terminologiaren erabilera, giza eskubideen nazioarteko zuzenbidearen arabera	13
2.4.3 Azken gogoeta	16
3. Emaitzak	20
3.1 Hildakoak (1936-1945)	20
3.1.1 Guda-ekintzan hildako ez-borrokariak	20
3.1.1.1 Bonbardaketak (gizateriaren aurkako krimena, eraiketarena)	20
3.1.1.2 Beste kasu batzuk (gizateriaren aurkako krimena, eraiketarena)	20
3.1.2 Judizioz kanpoko exekuzioak (gizateriaren aurkako krimena, behartutako desagertzearena)	21
3.1.3 Exekuzio sumarisimoak: Heriotza-zigorra (gizateriaren aurkako krimena, eraiketarena)	21
3.1.4 Krartzelan hildakoak (gizateriaren aurkako krimena, eraiketarena)	21
3.1.5 Borrokan hildako gudariak eta milizianoak	22
3.1.6 Errepublikanoek borrokatik kanpoko ekintzan eragindako hildakoak	23
3.1.7 Borrokan hildako matxinoak	23
3.1.8 Laburpen gisa	24
3.2 Datu-basea	25
4. Ondorioak	28
Aipaturiko bibliografia	30

1. Sarrera

1936ko uztaileko altxamendu militar faxistak eta bere ondorioek, Gerra Zibilak eta 40 urteko Diktadura Frankistak, injustizia bikoitza eragin zuten: alde batetik, gizarte osoarekiko bidegabekeria historiko eta politikoa, oinarriko askatasunik gabe eta errepresio erregimen baten menpean mantendu zutena; eta, bestetik, frankismoaren biktimek jasan zituzten giza eskubideen urraketa masiboen injustizia.

Eusko Jaurlaritzaren Bakegintza eta Bizikidetzarako Idazkaritza Nagusiaren 2013-2017 aldiko Bake eta Bizikidetzaren Planak eta Gogoraren 2017-2020 aldiko Jarduera Planak ondorengo helburu bikoitza jasotzen dute: Memoria Historikoaren egiaren aintzatespen instituzionala burutzen laguntzea eta frankismoaren biktimek memoriaren erreparazio morala burutzen laguntzea. Horretarako, lehenetsuneko proiektu bezala ezartzen dute ikerketa egitea, Gerra Zibilean eta Diktadura Frankistan gertatutakoaren hurbilketa zehatz eta zorrotza izango den egiaren mapa egitea, giza eskubideen urraketen arloan.

Ikerketa bultzatzeko eta *1936-1978 aldian izandako oinarrizko eskubideen urraketei buruzko txostena* egiteko helburuarekin, 2016ko uztailearen 13an hitzarmen bat sinatu zuten Bakegintza eta Bizikidetzarako Idazkaritza Nagusiak, Memoriaren, Bizikidetzaren eta Giza Eskubideen Institutuak-Gogorak, Euskal Herriko Unibertsitateak UPV/EHUk, eta Aranzadi Zientzia Elkarteak, "arreta berezia jarriz, exekuzioetan, behartutako desagertzeetan, atxiloketetan, behartutako lanean eta eta erbestean"

Txostena hau hitzarmenaren lehen faseari dagokio, Gerra Zibilean eta gerra ostean hildako pertsona guztiei dagokion zatia garatzen da bertan, eta horrek azaltzen du izenburuaren amaierako eranskina: «Gerra Zibilean eta lehen frankismoan izandako hildakoak (1936-1945)». Hau da: Gerra Zibilaren eta honen osteko errepresio frankistaren ondorioz, 1936tik 1945era Euskadin izandako hildakoen eroldari ahalik eta fidagarritasun handiena ematea.

Iturriak biltzeko eta aztertzeko lan hau datu-base batean jaso da, diziplina historikoaren berezko terminologia erabiliz, baina baita giza eskubideen nazioarteko zuzenbidearena eta, zehatzago, nazioarteko zigor-zuzenbidearena ere.

Gainera, txostenak datu-base informatikoaren oraingo eta etorkizuneko lanaren oinarri metodologikoak eta terminologikoak ere finkatu nahi ditu.

Txosten hau lantzeko garaian, historialariak eta legegileak harremanetan egon dira; hala, bada, harreman horren bidez, lanerako oinarriak ezarri nahi dira, izenburu orokorrak aipatzen duen 1936tik 1978ra arteko oinarriko txostena zehatz-mehatz eta arian-arian osatuz joan dadin.

Horrenbestez, lehen txosten honek hiru atal ditu:

Lehenengoan (II. atala), ikerketaren gaia finkatu, eta lantaldea aurkeztu ondoren, artxi-boak eta bestelako iturri bibliografikoak nola aztertu diren azaltzen da zehatz-mehatz. Ondoren, «ikuspegi juridiko» deitutakoan, giza eskubideen urraketen kategoriak identifikatzeko erabilitako terminologia zergatik aukeratu den azaltzen da.

Bigarren atala (III. atala) emaitzei buruzkoa da. Ikerketa historikoen balantzea ematen du, kategorien arabera sailkatuta, eta, kategoria horiek, hala dagokionean, nazioarteko zigor-zuzenbidearen kategoriekin gurutzatuta. Emaitzak, eta hau nabarmendu behar da, ez dira inoiz behin betikotzat hartu behar, ekarpen gehiago izan ditzakeen zerrenda irekitzat baizik. Emaitza hori, erantsitako datu-basean jaso da, eta horren barruan Gerra Zibilean eta gerraostean Euskadin hildako 19.998 lagunen izenak bildu dira.

Azkenik, IV. atalean jasotzen dira ikerketa honen ondorio nagusiak eta etorkizunean egia historikoa ofizialki aintzatezteko eta gerra zibilean Euskadin hildako biktimek aitortzeko eta erreparaziorako etorkizunean jarraitu beharreko pausuak.

2. Atariko gaiak

2.1. Txostenaren helburua

Txostenaren helburua da aztertzea 1936tik 1945era bitarte Euskadin izandako giza eskubideen urraketak; aldi horren barruan Gerra Zibila eta lehen frankismoa sartzen dira, baina, ikerketaren lehen etapa honetan, gerraren eta ondorengo errepresioaren ondorioz izandako hildako guztien azterketa baino ez da egin. Halaber, aldi horretan Euskadin hil ziren pertsona guztiak, euskal herritarrok izan edo ez, zein hiru lurralde historikoetatik kanpo hildako euskal herritarrok jaso dira azterlan honetan.

Hori argituta, zer metodologiari jarraitu den azalduko da, bai lantaldeen, informazioa bilatzeko eta antolatzeke zereginen (bibliografia eta artxiboak) koordinazioaren ikuspegitik, bai eta, lege-testuinguruan oinarrituta, esparru terminologikoa oinarritu eta mugatzeko moduaren ikuspegitik ere. Azken horri dagokionez, giza eskubideen urraketan kategoriak identifikatzeko proposamen zehatz bat egin da, eta txostenak hori hartu du ardatz modura azkenik.

2.2. Lantaldea

Txostena egiteko, lankidetzaren esparru bat zehaztu zen honako erakunde hauen artean: Giza Eskubide, Bizikidetzaren eta Lankidetzaren Idazkaritza Nagusia, Gogora Memoriaren, Bizikidetzaren eta Giza Eskubideen Institutua, UPV/EHUko Giza Eskubideen eta Botere Publikoen UNESCO Katedra eta Aranzadi Zientzia Elkarteak.

Esparru horren barruan, lantaldea sortu zen, Gogorak koordinaturik. Ikerketa historikoaz Jon Penche doktorea, Aritz Onaindia doktorea eta Mikel Diego arduratu dira. Zati juridikoa Jon-Mirena Landa irakasleak egin du, eta Lourdes Herrasti eta Josu Chueca irakasleek, berriz, historiaren arloko aholkulari-lana egin dute. María José Villa doktoreak datu-baseak garatu ditu. Azkenik, landa-lanaz honako hauek arduratu dira: Javier Bucos, Etxahun Galparsoro, Jimi Jiménez, Karlos Almorza, Olatz Retegi, Eneko Sanz, Amaia Macazaga, Joanes Carrera, Amaia Rodríguez eta Jon Moñux.

2.3. Aztertutako iturriak

2.3.1 Artxiboak

Lehen fase honen helburua Gerra Zibilaren eta gerraosteko errepresio frankistaren ondorioz Euskadin izandako hildakoen errolda egitea zenez, horri erantzungo zioten artxiboetara jo da.

Erregistro Zibilak

Lehenik, Euskal Autonomia Erkidegoko Justizia Auzitegi Nagusiak azterlanari laguntza ematea erabaki zuen haren gobernu-salaren 2017ko abenduaren 22ko bileran, eta hiru lurralde historikoetako udalerrri guztietako Erregistro Zibilaren 1936-1945 aldiko heriotza-aktak eskuratu ahal izan dira laguntza horri esker. Era berean, eta Euskaditik kanpo errepresio frankista borrokatu edo pairatu zuten euskal herritarrekin zer gertatu zen jakite aldera, besteak beste, Santander, Jaka eta Antsoaingo erregistro zibilak ere aztertu dira, adibide batzuk jartzearren.

Elizako Artxibo Historikoak

Bigarrenik, EAEko hiru elizbarrutietako gotzainek eta Arabako, Bizkaiko eta Gipuzkoako elizako artxibo historikoen arduradunek agertutako lankidetzari esker, EAEko hiru herrial-

deetako eliza gehienetako 1936-1945 aldiko heriotza-liburuak aztertu ahal izan dira. Izan ere, 2018aren hasieran eginiko bilera batean, ikerketari erraztasunak ematea erabaki zuten elizbarrutiek¹.

Probintziako Artxibo Historikoak

Hirugarrenik, kontsultak bideratu dira Arabako, Bizkaiko, Gipuzkoako eta Kantabriako Probintziako Artxibo Historikoetan, zeinetan lurralde bakoitzeko probintziako lehengo espetxeen artxiboak baitituzte, heriotzara zigortutako pertsona guztien espetxe-espeditentak aurkitzeko, eta, horrela, zigor hori azkenean bete zen edo ordeztu zuten jakitearren. Hain zuzen ere, Bizkaiko Probintziako Artxibo Historikoan, kanpainan hildakoen erregistroa aztertu zen. Artxibo horretan inskribatuta daude Gerra Zibilean, batez ere Bizkaian, borrokan eta bonbardaketen ondorioz hil ziren ehunka gudari, miliziano eta zibil.

Udal Artxiboak

Horrez gain, udal-artxiboak ere aztertu ziren, hilerriko liburuetan begiratzeko, horrelakorik zegoenean. Hori horrela, EAEko hiru hiriburuetako hilerrietako liburuak aztertu ahal izan ziren, bai eta beste udalerrri batzuetakoak ere (Gernika, Turtzioz, Sestao, Balmaseda eta Tolosakoak, besteak beste). EAEtik kanpo, gauza bera egin zen Santander eta Gijóngo hilerrietako liburuekin, besteak beste. Liburu horietan gerra eta errepresioarekin lotutako indarkeriazko arrazioen ondorioz hildako gisa ageri diren pertsona guztien izenak jakitea zen helburua.

Ipar-ekialdeko Bitarteko Artxibo Militarra

Halaber, auzitegi frankistek 1936tik 1945era bitartean, gutxi gorabehera, emandako epaiei buruzko espeditente judizialak ere kontsultatu dira. Ipar-ekialdeko Bitarteko Artxibo Militarrean daude, Ferrolen. Bilbo, Donostia, Gasteiz, Santander eta Logroñoko auzitegietan heriotzara zigortutako euskal herritar guztien espeditenteak aztertu dira.

Espetxeetako Artxiboak

Era berean, Probintziako Artxibo Historikoei dagokienez aurretik adierazi bezala, Santoñako (Kantabria) eta Burgosko espetxeetako artxiboak ere kontsultatu dira. Espetxe horietan euskal herritar ugari egon zen, eta, horri esker, espetxe horietan zenbat euskal herritar exekutatatu zituzten edo hil ziren jakin ahal izan da².

Alderdi politikoen fundazioak

Horrez gain, ikerketa-proiektu honen xedearekin lotutako funts historikoak dituzten EAEko alderdi politikoen fundazioen lankidetzara ere eskatu zen. Hala, Sabino Arana Fundazioak datu-baseak jarri ditu proiektu honen eskura; Eusko Ikasketen Fundazio Popularrak Gipuzkoako Karlisten Batzarrari buruz duen dokumentazioa eskaini du, eta Ramón Rubial Fundazioak, berriz, proiektuaren helburuarekin lotutako funtsik ez duela adierazi du.

Beste proiektu batzuen datu-baseak

Artxiboetako iturriez gainera, borrokan hildakoen edo errepresaliatuen izenak biltzen dituzten beste proiektu memorialistiko batzuen datu-baseak ere kontsultatu dira. Hala, EAERI

¹ Arabako eta Bizkaiko heriotza-liburu guztiak aztertu ahal izan ditugu, baina Bizkaiko liburuen % 25 inguru daude kontsultatzeko oraindik, parroketan gordeta baitaizkate, eta ikertzaileek ezin izan baitituzte eskuratu.

² Era horretan, eta Espetxe Erakundeetako Idazkaritza Nagusiari eskaera eginda, El Duesoko espetxeko (Santoña, Kantabria) heriotza-liburua baino ezin genuen *in situ* aztertu; Burgosko espetxeari eskatutako espetxe-espeditentak, berriz, postaz igorri zizkiguten.

dagokionez, Donostia 1936-1945³ eta Euskal Memoria⁴ webguneak aztertu dira, eta EAetik kanpo hil ziren euskal herritarrak aurkitzeko, berriz, honako proiektu hauetara jo da: Nafarroako Oroimen Historikoari buruzko Dokumentazio Funtza⁵, Nomes e Voces⁶, Todos los Nombres⁷, Todos los nombres de Asturias⁸, La Memoria Recuperada⁹, Víctimas de la Guerra Civil i la repressió franquista a las terres de Lleida¹⁰ eta Innovation and Human Rights¹¹.

Proiektu horien guztien datuak alderatuta, Gerra Zibilaren ondorioz izandako hildako kopuruari buruzko datu nahiko zehatza lortu ahal izan da, baina emaitza hori alda daiteke beti, ikerketa eta ekarpen berrien ondorioz, edota aztertzerik izan ez diren funtsetara jotzeko aukera izanez gero.

Dena den, jakina da hildako zenbaiten heriotza ez zela erregistratu kontsulta daitekeen artxibo-iturri bakar batean ere; horregatik, azterketa hau ez da amaitzen txostena argitaratzearekin batera; aitzitik, balio behar du Gerra Zibilean eta lehen frankismoan hildakoen eta errepresaliatuen senideak Gogora Institutura joan daitezen deia egiteko, lekukotasuna eman eta senideei buruzko informazioa eskain dezaten. Hori dela eta, datu-basean sartu dira Gogora Institutura eta Aranzadi Zientzia Elkartera gerraren eta errepresioaren ondorioz desagertutako senideekin zer gertatu zen jakiteko laguntza eske etorri diren kasu guztiak.

2.3.2 Bibliografia

Artxibo-lanaren ostean, Gerra Zibilari eta Euskadiko errepresio frankistari buruz argitaratutako guztiaren gaineko bibliografia-bilaketa sakona egin zen, batez ere gatazkan eta errepresioaren ondorioz hildakoen izenak zituzten argitalpenei zegokienez.

Gerra Zibilaren aldi osoa jorratzen duten lan entziklopedikoei dagokienez, Iñaki Egañak¹² eta José Antonio Urgoitiak¹³ zuzendutakoak erkatu dira.

Gerra Zibilaren Euskadiko gertakari edo alderdiren bati heltzen dioten lanei dagokienez, Sancho de Beurko Elkarteak Legutioko¹⁴ eta Saibiko¹⁵ batailei buruz eta diziplina-batailoia-ri¹⁶ buruz egindakoak hartu dira kontuan, eta horri gehitu behar zaizkio Aranzadi Zientzia Elkarteak Eusko Gudarosteari buruz¹⁷ eta Sasetako defentsa-sistemari buruz¹⁸ egindakoak,

3 <https://www.donostia1936.eus/eu/>, Aranzadi Zientzia Elkarteak Donostiako Udalarentzat egina.

4 http://www.euskalmemoria.eus/es/db/borrokan_hildakoak

5 <http://memoria-oroimena.unavarra.es/es/buscar>

6 <http://www.nomesevoces.net/>, Galiziako unibertsitatearteko proiektua.

7 <http://www.todoslosnombres.org/>, Andaluziari buruz.

8 Ikerketa hau desagertu egin da, baina Luis Miguel Cuervok, adeitasunez, haren zerrenda utzi digu.

9 <https://memoriarecuperada.ua.es/>, Alacanteko Unibertsitateak egina, non Valentziako Komunitateko errepresaliatuak biltzen diren.

10 <http://www.victimesguerracivilfranquisme.udl.cat/index.php>, Lleidako Unibertsitateko ikerketa-talde batek egina.

11 <https://scwd.ihr.world/es/>, webgune honek beste proiektu batzuen ikerketak biltzen ditu, hala nola Madril, Girona eta beste leku batzuetan fusilatutakoak.

12 EGAÑA, Iñaki: *La guerra civil en Euskal Herria*, 8 libk., Andoain, Aralar Liburuak, 1999-2004.

13 URGOITIA, José Antonio (zuz.): *Crónica de la Guerra Civil de 1936-1937 en la Euzkadi peninsular*, Oiartzun, HAAE eta Sabino Arana Fundazioa, 2002.

14 AGUIREGABIRIA PARRAS, Josu M.: *La Batalla de Villarreal de Álava. Ofensiva sobre Vitoria-Miranda de Ebro. Noviembre y diciembre de 1936*, Beta, Bilbo, 2014.

15 TABERNILLA, Guillermo eta LEZAMIZ, Julen: *Saibigain. El monte de la sangre*, Bilbo, Beta, 2013.

16 TABERNILLA, Guillermo eta LEZAMIZ, Julen: *El cuerpo disciplinario de Euzkadi*, Bilbo, Sancho de Beurko Elkarteak, 2004.

17 BUCES CABELLO, Javier: *Eusko Gudarostea. Eusko abertzaleak, armak eskuan, Espainiako militarren altxamenduaren aurka*, Azpeitia, 1936, Aranzadi Zientzia Elkarteak, Azpeitia, 2017.

18 ALMORZA ARRIETA, Karlos eta BUCES CABELLO, Javi: *Saseta defentsa-sistema: armatutako erresistentzia antifaxista Adunan, Asteasun eta Zizurkilen*, Donostia, Aranzadi Zientzia Elkarteak, 2016.

bai eta euskal batailoiei buruz¹⁹ eta euskal itsas armadari buruz²⁰ egindako lan klasikoak ere. Aire armadak populazio zibilaren aurka egindako bonbardaketen inguruan, Durango²¹, Gernika²² eta Otxandioko²³ gertakariei buruzko liburuak erabili dira.

Errepresio frankistaren toki-eremu zehatza ardatz duten lanen artean, esan behar da Araba ongi aztertuta dagoela Javier Gómez Calvok egindako azterlanari esker²⁴, eta horri Iruña Okari buruz berriki egindako argitalpena gehitu dio²⁵; Gipuzkoari buruzko beste liburu batzuk ere badaude, Elgoibar²⁶, Hernani²⁷ eta Pikoketako²⁸ fusilamenduak lantzen dituztenak.

Gatibu zeudenean hildakoei dagokienez, Euskadiko espetxe eta kontzentrazio-esparruei buruzko lanak aztertu dira; besteak beste, Bizkaiko probintziari buruzkoa²⁹, Urduñako kontzentrazio-esparruari eta espetxeari buruzkoa³⁰ eta Saturrarango espetxeari buruzkoa³¹, baina badira beste lan batzuk euskal herritarrek gatibu izan ziren zentroak aztertzen dituztenak, hala nola San Kristobal gotorlekua³², El Dueso espetxea³³, Puerto de Santa Mariakoa³⁴ eta San Simón uhartekoa.

Atzeragoardiako indarkeriaren ondorioz hil zirenei dagokienez, berriz, kartzelei eta itsasontzi-espetxeei egindako erasoak eta exekuzioak³⁵ jorratzen dituzten lanak aztertu dira.

Udalerrri batean Gerra Zibilean eta/edo errepresio frankistaren garaian gertatutakoa lantzen duten tokiko monografiei dagokienez, oso baliagarriak dira, ahozko iturriak ematen dituztelako; monografiko horiek izan ezean, ezaugarri hauetako proiektu bat ezingo litzateke iturri horietara iritsi. Hori horrela, nabarmentzekoa da azken urteotan Aranzadi Zientzia Elkarteak Gipuzkoako eta Bizkaiko zenbait udalen aginduz egiten ari den lana.

Hala, Arabarako era horretako argitalpenik ez badira ere (baina Gómez Calvoren liburuarekin betetzen da hutsune hori), Gipuzkoarako monografia ugari daude, hala nola herri hauek

19 AMILIBIA, Miguel: *Los batallones de Euskadi*, Donostia, Txertoa, 1978.

20 PARDO SAN GIL, Juan: *Euzkadiko Gudontzidia. La Marina de Guerra Auxiliar de Euzkadi (1936-39)*, 2. argit. Untzi Museoa, Donostia, 2008.

21 IRAZABAL AGIRRE, Jon: *1937 martxoak 31 Durango 31 de marzo de 1937*, Gerediaga Elkarte, Abadiño, 2001.

22 DEL PALACIO SÁNCHEZ, Vicente et al.: *Sustrai erreka 2. Guernica 1937*, Aldaba, Gernika, 2012.

23 IRAZABAL AGIRRE, Jon: *Otxandio en la Guerra Civil: 1936-1937*, Otxandioko Udala, Otxandio, 2006; Olabarria Oleaga, Zigor: *Gerra Zibila Otxandion*, Donostia, Eusko Ikaskuntza, 2011.

24 GÓMEZ CALVO, Javier: *Matar, purgar, sanar. La represión franquista en Álava*, Tecnos, Madril, 2014.

25 GÓMEZ CALVO, Javier: *La represión franquista en Iruña de Oca*, Iruña Oka, Iruña Okako Udala, 2019.

26 OTEGI, Hodei: *Elgoibar 1936. Zentral elektrikoetako fusilamenduak / Fusilamientos en las centrales eléctricas*, Aranzadi Zientzia Elkarte, Elgoibar, 2018.

27 AIZPURU, Mikel (zuz.): *El Otoño de 1936 en Guipúzcoa. Los Fusilamientos de Hernani*, Alberdania, 2007.

28 USABIAGA, Miguel: *Flores de la República. Los olvidados de Pikoketa*, Libros de la Catarata, Madril, 2015, 135.

29 BADIOLA ARIZTIMUÑO, Ascensión: *Cárceles y campos de concentración en Bizkaia (1937-1940)*, Txertoa, Donostia, 2011.

30 EGIGUREN, Joseba: *Prisiones en el Campo de Concentración de Orduña (1937-1939)*, TTartalo, Donostia, 2011.

31 GONZÁLEZ GOROSARRI, María eta BARINAGA, Eduardo: *No lloréis, lo que tenéis que hacer es no olvidarnos: La cárcel de mujeres de Saturrarán y la represión franquista contra las mujeres, a partir de los testimonios de supervivientes*, Donostia, Ttartalo, 2010; DE LA CUESTA, José Luis eta ETXEBERRIA, Paco (zuz.): *Situación penitenciaria de las mujeres presas en la cárcel de Saturrarán durante la Guerra Civil española y la primera posguerra: hacia la recuperación de su memoria*, Donostia, Emakunde eta Kriminologiaren Euskal Institutua, 2012.

32 ETXEBERRIA, Francisco eta PLA, Koldo (zuz.): *El cementerio de las botellas. El fuerte de San Cristóbal en la memoria: de prisión a sanatorio penitenciario*, Iruña, Pamiela, 2014; ALFORJA, Iñaki eta SIERRA, Félix: *Fuerte de San Cristóbal, 1938. La gran fuga de los cárceles franquistas*, Iruña, Pamiela, 2006.

33 *Espetxean 1937-1942. Semilla de Libertad / Bizitza eta heriotza giltzapean*, Sabino Arana Fundazioa, 1998.

34 *Archivo Histórico Provincial de Cádiz. Prisión Central de El Puerto de Santa María. Catálogo de expedientes de reclusos por rebelión 1936-1955*, Andaluziako Batzordea, Kultura Saia.

35 ECHEANDIA, José: *La persecución roja en País Vasco. Estampas de martirio en los barcos y cárceles de Bilbao. Memorias de un excautivo*, Bartzelona, 1945; AZCONA PASTOR, José Manuel: *Los desastres de la Guerra Civil española. La represión en Bilbao (julio de 1936-junio 1937). Sobre el testimonio inédito «Los crímenes del Quilates. Recuerdos de mi cautiverio» de José María Vicario Calvo*, Madril, Juan Carlos Erregea Unibertsitatea, 2007; AZCONA PASTOR, José Manuel: «Los asaltos a las cárceles de Bilbao el día 4 de enero de 1937», in *Investigaciones Históricas*, 32 (2012), 217-236.

lantzen dituztenak: Aia³⁶, Alegia³⁷, Andoain³⁸, Aretxabaleta³⁹, Arrasate⁴⁰, Astigarraga⁴¹, Azpeitia⁴², Beasain⁴³, Bergara⁴⁴, Donostia⁴⁵, Eibar eta Elgeta⁴⁶, Errenteria⁴⁷, Getaria⁴⁸, Legazpi⁴⁹, Lezo⁵⁰, Oiartzun⁵¹, Oñati⁵², Ordizia⁵³, Orio⁵⁴, Soraluze⁵⁵, Tolosa⁵⁶, Zarautz⁵⁷, Zumaia⁵⁸, Zumarraga⁵⁹ eta Urretxu⁶⁰.

Bizkaian, berriz, honako hauek daude: Arrigorriaga⁶¹, Bakio⁶², Balmaseda⁶³, Barakaldo⁶⁴, Bermeo⁶⁵, Berriatua eta Lekeitio⁶⁶, Busturia⁶⁷, Gautegiz Arteaga⁶⁸, Leioa⁶⁹, Portugalete⁷⁰,

-
- 36 SANZ GOIKOETXEA, Eneko: *Aia 1936. Gerra Zibila, errepresio frankista eta Giza Eskubideen urraketa*, Aranzadi Zientzien Elkarte, 2015.
- 37 ZULOAGA MUXIKA, Ione: *Alegia 1936-1945. Giza eskubideen zapalketa eta errepresioa Gerra Zibilean eta Lehen Frankismoan*, Aranzadi Zientzia Elkarte, Alegia, 2019.
- 38 LASA BERGARA, Xabier: *Historia Oral: La voz dormida en la memoria. El impacto de la Guerra Civil (1936-1939) en la vida social de un pueblo de Gipuzkoa*, Oroituz Andoain, Andoain, 2006.
- 39 INTXAUSPE LÓPEZ, José R. (koord.): *Gerra Zibila Aretxabaletan. Ezin Ahaztu! / La Guerra Civil en Aretxabaleta. Ezin Ahaztu!*, Eusko Ikaskuntza, Donostia, 2011.
- 40 ALTUNA RECIO, Miren eta GARAI BENGEOA, Juan Ramón: *Hacia una Memoria Compartida. Mondragón 1936-1956. Guerra, Resistencia y Franquismo*, Intxorta 1936, Oñati, 2018.
- 41 LABURU, Maddalen: *Espaniako Gerra Zibila eta lehen frankismoa Astigarragan (1936-1945)*, Astigarrako Udala.
- 42 BUCES CABELLO, Javier: *Azpeitia 1936-1945. Los nombres de la memoria*, II. libk., Aranzadi Zientzia Elkarte, Leioa, 2016.
- 43 KORTAZAR BILLELBEITIA, Jon: *Beasain: Oroimen Historikoa, IV. Liburukia, Guda ondorena Beasainen 1937-1945*, Aranzadi Zientzia Elkarte, 2018.
- 44 GARAI, Juan Ramón eta MURGIZU, Josuren: *Bergara 1930-1940. Gerra eta errepresioa*, Intxorta 1937 Kultur Elkarte, 2013; GARAI, Juan Ramón eta MURGIZU, Josu: *1936ko Gerra Bergaran*, Bergarako Udala, Bergara, 2015.
- 45 EGAÑA, Iñaki: *Frankismoa Donostian. Las víctimas del genocidio franquista en Donostia*, Gipuzkoako Foru Aldundia, 2011.
- 46 GUTIÉRREZ AROSA, Jesús: *La Guerra Civil en Eibar y Elgeta*, Eibarko Udala/Elgetako Udala, Eibar/Elgeta, 2007.
- 47 RODRÍGUEZ OÑATIBIA, Amaia: *Errenteria 1936-1945*, Errenteriako Udala, Errenteria, 2019.
- 48 *Guerra, represión y memoria en Getaria*, Aranzadi Zientzia Elkarte, 2019. (prentsan)
- 49 IURREBASO BITERI, Iñaki (koord.): *Legazpi 1936*, Legazpiko Udala, 2011.
- 50 AGIRRETXE MITXELENA, Joxe Luix; PONTESTA, Agustina; LEÓN MANCLARES, Ander: *Zigortuak. Ilunpetik argitara. Frankismoen biktimak Lezon (1936-1945)*, Lezoko Unibertsitateko Udala, 2008.
- 51 KATTIN-TXIKI TALDEA: *Isiltzen ez den isiltasuna. Lurpetik Berreskuratutako Memoria*, Oiartzun, Oiartzungo Udala, 2009.
- 52 GOGORATU GURAN TALDEA: *Gerrako garrak Oñatin*, Intxorta 1937 kultur elkarte, Oñati, 2011.
- 53 AGIRRE ITURRIOTZ, Julen et al.: *Ahaztuen mindura. 1936ko Gerra eta lehen frankismoa Ordizian*, Ordizia, 2014.
- 54 ITURAIN AZPIROZ, Iñaki: *1936ko gerraren ubera Orion. Guerra bat barruan degula*, Orioko Udala, Orio, 2014.
- 55 SORALUZE 1936 LAN-TALDEA: *Isiltasuna Hausten. 1936ko Gerra Soraluzen*, Soraluze, 2015.
- 56 ERRAZKIN AGIRREZABALA, Mikel: *Los nombres de la memoria. Tolosa 1936-1945. Listado de personas represaliadas y participantes durante la Guerra Civil y Primer Franquismo, II. lib.*, Aranzadi Zientzia Elkarte/Tolosako Udala, Tolosa, 2013.
- 57 GURRUTXAGA URANGA, Amagoia: *Zarauzko postalak. 36ko gerra*, Zarauzko Udala, Zarautz, 2013.
- 58 SANZ GOIKOETXEA, Eneko: *Zumaia 1936-1945*, Zumaia, Aranzadi Zientzia Elkarte, 2019.
- 59 PRADA SANTAMARÍA, Antonio; ARANGUREN ALONSO, Maialen; PEÑA FERNÁNDEZ, Ana: *Gerra zibila eta frankismoa Zumarragan*, Zumarragako Udala, 2014.
- 60 MEMORIAN ATZERA: *1936ko Gerraren eta ondorenaren testigantzak Zumarragan eta Urretxun*, Urretxuko eta Zumarragako Udalak, Donostia, 2017.
- 61 IBARRETXE, Asier eta MOLINUEVO, Karlos: *Arrigorriaga 1931-1939. Errepubliketa eta Gerra Zibila*, Arrigorriagako Udala, 2009.
- 62 GOITIA BILBAO, Zuriñe: *Bakio 1936-1945. Giza Eskubideen zapalketa eta errepresioa Gerra Zibilean eta Lehen Frankismoan*, Aranzadi Zientzia Elkarte, Bakio, 2019.
- 63 ETXEBARRIA MIRONES, Jesús eta ETXEBARRIA MIRONES, Txomin: *Balmaseda, 1936-1938: preguerra, guerra y toma de Balmaseda y represión*, Erandio, 1993.
- 64 LÓPEZ GRANDOSO, Koldobika: *La Guerra Civil en Barakaldo: once meses de resistencia*, Beta III Milenio, 2016.
- 65 DELGADO CENDAGORTAGALARZA, Ander: *Bermeo en el siglo XX. Política y conflicto en un municipio pesquero vizcaíno (1912-1955)*, Eusko Ikaskuntza, Donostia, 1998.
- 66 JUARISTI LARRINAGA, Patxi: *Gerra Zibila Berriatuan eta Lekeitioko frontean*, Bilbo, UPV/EHU, 2014.
- 67 EGIZABAL, Maribel eta SERRANO, Unai: *Busturia 1937-1977. Represión y resistencia de un pueblo*, Laia Kultur Elkarte eta Ahaztuak 1937-1977, 2018.
- 68 BUCES CABELLO, Javier: *Gautegiz Arteaga 1936-1945*, Aranzadi Zientzia Elkarte, Gautegiz Arteaga, 2017.
- 69 BUCES CABELLO, Javier: *Leioa 1936-1945. Los nombres de la memoria*, II. lib., Aranzadi Zientzia Elkarte, Leioa, 2014.
- 70 MUNARRIZ HERNANDO, Anastasio: *República y Guerra en Portugalete*, 2012.

Markina-Xemein⁷¹ eta Urduliz⁷².

Halaber, Euskaditik kanpo hil ziren euskal herritarrek bilatzeko, Gerra Zibilari eta errepre-
sioari buruz Kantabrian argitaratutako bibliografia ugaria kontsultatu da; liburuok Fernan-
do Obregón Goyarrolak⁷³, Jesús Gutiérrez Floresek⁷⁴ eta Antonio Ontañonek⁷⁵ idatzi dituzte,
besteak beste. Halaber, Nafarroa⁷⁶, Burgos⁷⁷, Palentzia⁷⁸, Errioxa⁷⁹, Huesca⁸⁰, Ciudad Real⁸¹
eta Valentziari⁸² buruzko monografiak ere kontsultatu dira. Helburu berarekin, nazien kon-
zentrazio-esparruetan hildako euskal herritarren errolda ere kontsultatu da orobat⁸³.

2.4 Ikuspegi juridikoa

2.4.1 Testuinguru juridikoa

Gerra Zibileko eta haren ondorengo errepresioaren lege-testuingurua arras konplexua da. Guillermo PORTILLAK egoki erabiltzen du «amaraun erraldoia» esapidea errepresiorako ba-
lio behar zuen tresna definitzeko. Errepresio hori, fisikoa ez ezik, ekonomikoa ere izan zen,
eta arau-hauslea umiliatzeko asmo aitortu eta berariazkoa zuen⁸⁴. Amaraun hori ikusara-
zi eta ordenatzeko⁸⁵, ulertu behar da errepresioa eta frankistek egindako giza eskubideen
urraketa sistematikoak egitatez zein legezkotasun formalaren zenbait estalkiren pean gau-
zatu zirela, non zigor-arloko jurisdikzio arrunta, militarra eta jurisdikzio bereziak uztartzen
eta pilatzen ziren. Oro har ikusita, haren funtzionamendua Estatu errepresioegile batena zen
aldetik, esan daiteke haren jarduna *Unrechtstaat* deritzonaren jarduna dela (Zuzenbiderik
Gabeko Estatu edo Bidegabekeria Estatu), non legezkotasun formalaren itxurak ez dien
izaera bidegabe eta kriminala (egiturazkoa) kentzen giza eskubideen urraketa larri eta siste-
matikoei. Edo, beste modu batera esanda, erregimenak giza eskubideen urraketak egiteko
aurrera atera zuen plan sistematikoaren beste tresna bat gehiago dira lege-estaldura eta
haren aplikazioa.

71 JUARISTI LARRINAGA, Patxi: *Markinako frontea. Markinako eta Xemeingo egoera politikoa eta soziala bigarren Errepublikan eta Gerra Zibilean (1931-1939)*, Bilbo, UPV/EHU, 2011.

72 SOMOKUETO PÉREZ, Koldo: *Urduliz: Euskal udalerrri baten historia Gerra Zibilaren garaian*, Donostia, Eusko Ikaskuntza, 2018.

73 Obregón Goyarrolaren lanen zerrenda oso luzea da, eta Enkarterriko mendebaldeko eremua ikertzea ere iritsi da. Orotara, 22 argitalpen dira Kantabriako zenbait herri eta ibarri, Burgos iparraldeko merindadeei eta, esan bezala, Bizkaiko mendebaldeko muturrari buruz, eta gerran hildakoen eta errepresaliatuen balantzea egin dute horietan.

74 GUTIÉRREZ FLORES, Jesús: *Guerra Civil en Cantabria y pueblos de Castilla*, Libros en Red, 2006.

75 ONTAÑÓN, Antonio: *Rescatados del olvido. Fosas comunes del cementerio civil de Santander*, Guarnizo, 2004.

76 SIERRA, Félix eta ALFORJA, Iñaki: *Fuerte de San Cristóbal, 1938. La gran fuga de las cárceles franquistas*, Pamiela, Iruñea, 2006; ETXEBERRIA, Francisco eta PLA, Koldo (zuz.): *El cementerio de las botellas. El fuerte de San Cristóbal en la memoria: de prisión a sanatorio penitenciario*, Iruñea, Pamiela, 2014.

77 RILOVA PÉREZ, Isaac: *Guerra Civil y violencia política en Burgos (1936-1943)*, Editorial Aldecoa, Burgos, 2016.

78 GUTIÉRREZ FLORES, Jesús: *Vida y muerte en el norte de Burgos y Palencia en la Guerra Civil y posguerra (1936-1950)*, Librucos, Torrelavega, 2017.

79 AGUIRRE GONZÁLEZ, Jesús Vicente: *Aquí nunca pasó nada. La Rioja 1936*, Ochoa Editores, Logroño, 2007.

80 PARDO LANCINA, Víctor eta MATEO OTAL, Raúl: *Todos los nombres. Víctimas y victimarios (Huesca, 1936-1945)*, Huesca, Aragoiko Gobernua / Huescako Diputazioa, 2016.

81 LÓPEZ GARCÍA, Julián et al.: *Para hacerte saber mil cosas nuevas. Ciudad Real 1939*, Madrid, UNED, 2018.

82 GABARDA CEBELLÁN, Vicent: *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*, Valentzia, Universitat de València, 2007.

83 BERMEJO, Benito eta CHECA, Sandra: *Libro Memorial. Españoles deportados a los campos de concentración nazis (1940-1945)*, Kultura Ministerioa, Madril, 2006.

84 PORTILLA, Guillermo: *La consagración del derecho penal de autor durante el franquismo. El Tribunal Especial para la represión de la Masonería y el Comunismo*, Comares, Granada, 2009, 5. or.

85 Horretan gehiago sakonduko ez badugu ere, amarauna osatzen eta areagotzen duen funtzionarioen garbiketa masiboa ere aipatu beharra dago, ezin konta ahala xedapen, dekretu, agindu eta zirkularretan oinarrituta, BLASCO GIL, Yolanda adierazi eta aztertu duen bezala: «Soprote jurídico de las depuraciones», *La depuración de funcionarios bajo la dictadura franquista (1939-1975)*, CUESTA BUSTILLO, Josefina (koord.): Largo Caballero Fundazioa, Madril, 2009, 28. or. eta hurrengoak.

Legezkotasun hori funtsezko mugarri hauetan oinarritzen zen:

1. Lehenik eta behin, adierazi behar dugu 1932ko Zigor Kodeari (errepublikanoa) eutsi zitzaioela, harik eta, 1944an, modu autoritario batez erreformatu zuten arte⁸⁶. Paradoxikoa bada ere, ez zen beharrezkoa izan Kode errepublikano hori indargabetzea, eta haren erreforma adierazitako urte horretara arte geroratu ahal izan zen. Izan ere, egiaz, «alderantzizko justizia»⁸⁷ gisa ezagutzen dena aplikatu zuten zenbait modutan; hala, bada, matxinada-delitu *sui generis* batera jo zuten, eta, hain zuzen ere, delitu hori leporatu zieten legezkotasun konstituzionala defendatu zutenei haren kontra altxatutakoen aurka.

«Alderantzizko justizia» horrek atzerako eragina izan zuen hasieratik, Defentsa Batzorde Nazionalak 1936ko uztailaren 28an emandako Bandoarekin bat etorriz, non gerra-egoera adierazten zuen. Matxinatuen Bandoa, zeinak jurisdikzio arruntetik militarretera aldatzen zituen hainbat delitu, eta guztia biltzen zuen matxinada-delitua ezarri zuen, eta hor sartzan zituzten, altxamendu armatuaren unetik legezkotasun konstituzionala defendatu zutenez gain, arrazoi politiko edo sozialengatik pertsonen eta gauzen kontrako delituen bat egin zuen edonor, bai eta gezurrezko albisteak zabaltzea, armak legez kanpo edukitzea, baimenik gabeko bilerak edo konferentziak egitea, prezioak justifikaziorik gabe igotzea eta lana besterik gabe uztea ere⁸⁸. Atzerako eraginaren aplikazio-bide berari jarraitu zioten Defentsa Batzorde Nazionalaren zenbait Dekretuk⁸⁹ eta 1939ko Erantzukizun Politikoen Legeak, besteak beste.

2. Adierazitako guztiagatik, errepresioan, Zigor Kode Arruntaren gainetik eta hura alde batera utzita, funtsezko eginkizuna Gerra Jurisdikzio⁹⁰ deitutakoaren aplikazioari dagokio, Justizia Militarreko Kodean eta dagozkien legeetan⁹¹ eta jurisdikzio berezietan oinarrituta. Gerra-jurisdikzioari dagokionez, Francoren 1936ko uztailaren 18ko lehen Gerra Bantotik bertatik ezarri zen; jurisdikzio horren ezaugarria gerra-kontseiluak dira, prozedura labor guztiz sumarioen bitartez bideratuak⁹². Horrelakoak milaka izan ziren gerran eta haren ondoren, harik eta, 1963ko abenduaren 5eko Legearen bidez, ordena publikoaren jurisdikzioa sortu zen arte⁹³. Orduz goertzik, ordena publikoko Epaitegiak eta Auzitegiak hartu

86 Zigor-kode arruntan, esaterako, heriotza-zigorra gehitu zuten, zeina jurisdikzio militarrean jada aplikatzen zen. Zigor hori, egiaz, era partzial batez jurisdikzio arruntera jada erantsia zegoen delitu arrunt batzuetarako (parrizidua, hilketak, lapurreta...) 1938ko uztailaren 5eko Legearen bidez. Halaber, aipatu egin behar dugu 1941eko martxoaren 29ko Estatuko Seguratasunaren Legeak aurreratu egin zuela geroago, 1944ko erreforman, hortik Zigor Kodea eramango zen delitu politikoen erreforma. Ikus zehatz-mehatz PORTILLA, Guillermo: *La consagración del derecho penal...*, op. cit., 9. or. eta hurrengoak.

87 Ikus, guztiengatik, BARBERO SANTOS, Marino: *Política y Derecho Penal en España*, Tuscar Ediciones, Madril, 1977, 68.

88 PORTILLA, Guillermo: *La consagración del derecho penal...*, op. cit., 7.

89 Hala, 1936ko irailaren 12ko Defentsa Batzorde Nazionalaren 101. dekretuak agindu zuen eremu askatuko funtzionario guztiak nahi-taez aurkeztu beharra zutela Agintaritzaren edo kategoria handiagoko funtzionarioaren aurrean, eta hori ez betetzea lanpostua berehala kentzearekin zigortuko zen; 1936ko irailaren 16ko Defentsa Batzorde Nazionalaren 108. Dekretuak legez kanpokotzat jo zituen Fronte Popularra osatu zuten erakunde guztiak eta mugimendu nazionalaren aurka zeudenak, eta haien ondasunak konfiskatzeko agindu zuen; eta 1937ko urtarrilaren 10eko Lege Dekretuak Konfiskatutako Ondasunak Administrazio Batzorde Zentrala sortu zuen, eta, horren bitartez, matxinatuen aurka egin zuten era guztietako erakundeen eta pertsonen ondasunak konfiskatu zituzten.

90 DEL AGUILA TORRES, Juan José: «La represión política a través de la jurisdicción de guerra y sucesivas jurisdicciones especiales del franquismo», in *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea* 1. zenbakia, berezia (2015), 213. or. eta hurrengoak. (<http://e-revistas.uc3m.es/index.php/HISPNOV/issue/archive>)

91 Gerra Zibilaren aldirian funtsean Justizia Militarreko Kodea, 1890eko irailaren 27ko EDz onartua; Itsas Armadaren Zigor Kodea, 1888ko abuztuaren 24koa; Itsas Armadako Auzitegien Antolamenduaren eta Eskudantzien Legea, 1894ko azaroaren 10ekoa; eta Itsas Armadako Prozedura Militarren Legea, 1894ko azaroaren 10ekoa. Arau multzo hori, azkenik, bateratu egin zen 1945eko uztailaren 17ko Justizia Militarreko Kode berrian. Ikus ANDRES LASO Antonio: «Legislación penal, procesal penal y penitenciaria tras la guerra civil española», in *Revista jurídica de Castilla y León* 35 (2015), 13.

92 DEL AGUILA TORRES, Juan José: «La represión política...», op. cit., 214. or. eta hurrengoak.

93 Aztergai dugunari dagokionez, 1937ko ekainetik aurrera ekin zitzaizkien, Bilbo erortzearekin batera, zenbait espetxe eta kontzentrazio-esparrutan zeuden euskal herritarren aurkako gerra-kontseilu gehienera. Legeria frankistak honako hau jasotzen zuen: «...armadak azken uztailaren 17an armak hartu zituen unetik egitatez eta zuzenbidez bereganatu zuen botere legitimoa, bai haren jatorrian bai bete-arazpenean, eta, ondorioz, matxino bihurtzen ditu mugimendu horren aurka dauden guztiak...». Horregatik, akusatuen aurkako akusazio arruntan «matxinada militarreko» ustezko delitua, «matxinadari laguntzea» eta antzeko beste tipologia batzuk ziren. Ikus COLLADO QUEMADA, Raquel: *Colonia penitenciaria de El Dueso (Santoña). Papel político-penal durante la guerra civil y el franquismo (1937-1975)*.

zuten (OPE eta OPA) protagonismoa, baina ez zioten inola ere utzi gerra-kontseiluak egiteari –dena den, gutxiago izan ziren–, harik eta diktadura amaitu zen arte⁹⁴.

Jurisdikzio hertsiki militarraz gain, jurisdikzio bereziak ere kontuan hartu behar dira, eta, bereziki, bai 1939ko otsailaren 9ko Erantzukizun Politikoen Legearen bidez sortutakoa⁹⁵, zigor ekonomikora bideratuagoa, bai 1940ko martxoaren 1eko Masoneriaren eta Komunismoaren Errepresioari buruzko Legeak eraturakoa, zeinak 12 urte eta egun batetik 30 urtera arteko espetxe-zigorak biltzen zituen⁹⁶.

Hori zen, horrenbestez, Estatuan zegoen lege-egoera, zeina Euskadin ere aplikatu zen⁹⁷. Testuinguru horrek biztanleriaren sektore handien giza eskubideen urraketa sistematikorako egiazko estatu-politika bat finkatzen lagundu zuen, jarraian adieraziko den bezala.

2.4.2 Kategorien zerrenda: Terminologiaren erabilera, giza eskubideen nazioarteko zuzenbidearen arabera.

Txosten honetan aurkeztuko diren giza eskubideen urraketak identifikatzeko terminologiaren erreferentziako iturri nagusia nazioarteko zuzenbide penalean dago, eta, zehazki, Erromako Estatutuaren 7. artikuluan⁹⁸ eta Auzitegiko krimenen elementuen dokumentuari dagokionetan⁹⁹.

Giza eskubideen nazioarteko zuzenbidea, 1945ean Nazio Batuak eratu zirenez geroztik, eta II: Mundu Gerraren ondoren –eta horri erantzunez–, sendotuz joan den ordenamendu juridikoaren –eta zehazki nazioarteko zuzenbide publikoaren– sektore bat da¹⁰⁰. Giza eskubideen nazioarteko zuzenbideak biltzen dituen urraketan eremua, baita haren bertsio nuklearranean ere, oraindik gehiago zehaztu eta murriztu ahal da, jokabide larrietako batzuk bakarrik biltzeko, nazioarteko zigor-zuzenbidearen ikuspegiarekin elkartzen bada. Izan ere, nazioarteko zigor-zuzenbideak erreferentzia egiten die, duten larritasunagatik, nazioarteko

Doktorego-tesi argitaragabea, Valladolideko Unibertsitatea, 1992, 244. Hemen aipatutako testua: SÁNCHEZ RECIO, Glicerio: *De las dos ciudades a la resurrección de España. Magisterio pastoral y pensamiento político de Enrique Pla y Deniel*, Valladolid, Ámbito, 1995, 88.

94 Besteak beste, 1970eko Burgosko Gerra Kontseiluak, ETAko kideen aurkakoak; 1974koak Salvador Puig Antich eta Heinz Chezen aurkakoak; 1975ekoa, non bost heriotza-zigor eman zituzten (Baena, Sánchez Bravo, García Sanz, Paredes Manot –Txiki– eta Otaegi). Ikus zehatz-mehatz DEL AGUILA TORRES, Juan José: «La represión política...», *op. cit.*, 217. Egile honek dio gerra-jurisdikzioari, neurri batean, 1977ko urtarrilera arte eutsi zitzaioela, hau da, terrorismo-delituen eskumena Auzitegi Nazionalaren esku utzi zen arte, Ordena Publikoko jurisdikzioa ordeztuta eta OPE eta OPA indargabetuta, 1977ko urtarrilaren 4ko 1., 2. eta 3. Errege Lege Dekretuen bitartez.

95 Estatuko Aldizkari Ofiziala, 44. zenbakia, 1939ko otsailaren 13koa, 824-847. II. Errepublikaren zilegitasuna babestu zuten guztien aurkako errepresioa legeztatu zuen lege horrek. Lege hori 1942ko otsailaren 19ko Erantzukizun Politikoen Legearen bidez aldatu zen, zeina 1966ra arte egon zen indarrean. Iturria: 1939ko otsailaren 9ko Erantzukizun Politikoen Lege Osagarria, zehapen ekonomikoaren eraginkortasunari dagokionez (Estatuko Aldizkari Ofiziala, 278. zenbakia, 1940ko urriaren 4koa, 6.870-6.872) / Erantzukizun Politikoen Erreformari buruzko Legea (Estatuko Aldizkari Ofiziala, 66. zenbakia, 1942ko martxoaren 7koa, 1.646-1.653).

96 Estatuko Aldizkari Ofiziala, 62. zenbakia, 1940ko martxoaren 02koa, 1.537-1.539. Zabal aztertu dute hauek: ALVARO DUEÑAS, Manuel: «Por ministerio de la ley y voluntad del caudillo». *La jurisdicción especial de responsabilidades políticas (1939-1945)*, Politika eta Konstituzio Ikasketen Zentroa, Madril, 2006, *passim*; eta PORTILLA, Guillermo: *La consagración del derecho penal...*, *op. cit.*, *passim*.

97 Ez dago araudiaren xehetasun guztiei heltzerik, baina adierazi behar da, zehaz-mehatz azaltzeko asmorik gabe, preso errepublikanoak, gainera, diktadura frankistaren beste araudi edo xedapen arbitrario batzuen mende ere egon zirela, hala nola Gerra Egoeraren deklarazioaren mende, zeinak 1936ko abuztuaren 28tik 1948ko apirilaren 7ra iraun zuen; 1940ko ekaineko Legearen mende (Estatuko Aldizkari Ofiziala, 158. zenbakia, 1940ko ekainaren 6koa, 3.862-3.871), baldintzapeko askatasuna emateari buruzkoa; eta Zaintzapeko Askatasunaren zerbitzua sortzeari zegokionaren mende (Estatuko Aldizkari Ofiziala, 161. zenbakia, 1943ko ekainaren 10ekoa, 5.594-5.596.) eta beste hainbat.

98 Nazioarteko Zigor Auzitegiaren Erromako Estatutua Berresteko Tresna, Erroman egina 1998ko uztailaren 17an; BOE, 126. zk., 2002ko maiatzaren 27a.

99 Krimenen Elementu horien testua hemen jasota dago: *Nazioarteko Zigor Auzitegiaren Erromako Estatutuko Estatuaren Biltzarren Dokumentu Ofizialak, lehen bilkura-aldia, New York, 2002ko irailaren 3tik 10era* (Nazio Batuen argitalpena, Ez saltzeko, S.03.V.2 eta zuzenketa), bigarren zatia. B. 2010eko Berrikusteko Konferentzian hartutako Krimenen Elementuak hemen daude jasota: *Nazioarteko Zigor Auzitegiaren Erromako Estatutuko Estatuaren Biltzarren Dokumentu Ofizialak, lehen bilkura-aldia, Kampala, 2010eko maiatzaren 31tik ekainaren 11ra* (Nazioarteko Zigor Auzitegiaren argitalpena, RC/11).

100 Nazio Batuen Gutuna, San Frantziskon (Estatu Batuak) sinatua 1945eko ekainaren 26an, 1945eko urriaren 24an indarrean jarri baitzen, 110. artikulurekin bat etorritz.

arauen arabera erantzukizun penal indibiduala sortzen duten jokabideen debekuei¹⁰¹. Giza eskubideen urraketa guztiek ez dute nazioarteko erantzukizun penal indibidualik sortzen halakoak egiten dituztenengan, baizik eta larriak, sistematikoak eta masiboak izateagatik nazioarteko krimen izan daitezkeenek bakarrik, hala nola genozidio-delituek, gizadiaren aurkako krimenek eta gerra-krimenek, besteak beste. Azken horiek, aldi berean, nazioarteko zuzenbide humanitarioaren arau-hauste oso larriak ere badira. Nazioarteko zuzenbide humanitarioa, diziiplina independente gisa, gerra-garaiko borrokak, borrokatzeko metodoak eta kategoria babestu jakin batzuk (gerrako presoak, zibilak...) mugatzen dituzten arauz arduratzen da.

Nazioarteko zigor-zuzenbidea, bere oinarritzko edukiak, prozesalak eta antolamendukoak giza eskubideen nazioarteko zigor-zuzenbidean biltzeko, nazioarteko zuzenbide humanitarioan oinarritzen da, baina baita zuzenbide nazionaletan ere, eta, horietatik abiatuta, joan dira mamitzen haren erreferentzia argienak. Horrek jada adierazten du plano ebakitzaille baten gisako lotura dagoela diziplinen artean; hori horrela, jokabide edo debeku batzuk delitu izango dira Estatu bakoitzaren planoan, eta, aldi berean, giza eskubideen nazioarteko zuzenbidearen, nazioarteko zuzenbide humanitarioaren eta nazioarteko zuzenbide penalaren urraketa ere izango dira, eta beste batzuetan, berriz, arau-hauste bakoitza ez da zertan hala izan aipatutako diziiplina bakoitzean. Baina nazioarteko krimenek, hain zuzen ere, nazioarteko komunitateari eragiten dioten ondasunen aurkako eraso larrienak izanik, estatus berezia izango dute, hala nola preskribatu ezina, justizia unibertsalaren mende egotea, nazioarteko zigor-auzitegien bidez epaitu ahal izatea eta, azkenik, azterketa handiago eta zorrotzagoa giza eskubideak ikuskatzen dituzten nazioarteko erakundeen aldetik.

Laburbilduz, nazioarteko zigor-zuzenbidearen, giza eskubideen nazioarteko zuzenbidearen eta nazioarteko zuzenbide humanitarioaren intersekzioak larritasun handieneko jokabide debekatuen eremua marrazten du, eta horrek arau-estandar bat ematen du, zeinak, txosten honen ondorioetarako, nazioarteko krimen larrienak ez ezik (genozidioa, adibidez), gizateriaren aurkako krimenak eta gerra-krimenak ere biltzen dituen. Giza eskubideen urraketek buruzko txosten bat, horrenbestez, funtsezko erreferentziatzat urraketek multzo larriena hartuta diseina daiteke, eta aipatutako diziplinen terminologia erabil daiteke haiek era konbentzional batez identifikatzeko.

Soldadu frankistek gerra zibilean eta gerra irabazi zutenek ondoren egindako krimenak ez dira gertaera bakanak edo deskontrolatuak gerrako edo gatazka osteko testuinguru batean, baizik eta, iturri historikoen ebidentziari jarraikiz, «populazio zibilaren aurkako erasotzat» jo daitezke 1998ko Erromako Estatutuaren 7. artikulua zentzu materialean, hau da, honen barruan sartutako krimentzat jo daitezke:

«(...) 1. lerrokadan aipatutako egintzak [hilketa, sarraskia, esklabotza, deportazioa, espetxeratzea...] populazio zibilaren aurka askotan gauzatzea dakarren jokabide-ildoak, Estatu batek edo erakunde batek eraso hori egiteko ezarritako politikari jarraikiz edo politika hori sustatzeko»¹⁰².

101 Ikus, halaber, gainerakoan, CASSESE, Antonio: *International Criminal Law*, Oxford, 2. argit., 2008, 6. eta hurrengo orriak eta *passim*.

102 7. artikulua. Gizateriaren aurkako krimenak

1.- Estatutu honen ondorioetarako, «gizateriaren aurkako krimentzat» hartuko da honako egintza hauetako edozein, baldin eta populazio zibilaren aurkako eraso orokor edo sistematiko baten parte gisa egiten bada, eta eraso horren jakitun izanik:

a) Hilketa
b) Sarraskia
c) Esklabotza
d) Biztanleen deportazioa edo lekualdaketa behartua
e) Espetxeratzea edo askatasun fisikoaren bestelako gabetze larria, nazioarteko zuzenbidearen oinarritzko arauak urratuta
f) Tortura
g) Bortxaketa, sexu-esklabotza, prostituzio behartua, haurduntza behartua, antzutze behartua edo antzeko larritasuna duen

«Erasoaren» definizioa krimenen elementuen dokumentuaren azalpen honekin osatzen da:

«Ez da beharrezkoa egintza horiek eraso militarra izatea. Ulertzen da “eraso hori egiteko politikak” behar duela Estatuak edo erakundeak modu aktiboan sustatu edo bultzatzea populazio zibilaren aurkako era horretako eraso bat».

Horrenbestez, esan daiteke alderdi frankistaren krimenak gizateriaren aurkako krimen baten testuinguruan egin zirela; alde batera utzi behar da, halere, ez dagokio lan honi auzi hori ebaztea, kalifikazio juridiko horrek ahalbidetu beharko lukeen gaur egun gertaera horiek giza eskubideen nazioarteko zuzenbidearen ondoriozko betebeharrekin bat etorriz auzipetzea, nazioarteko zigor-zuzenbidea eta nazioarteko zuzenbide humanitarioa barnean hartuta¹⁰³.

Adierazitako guztiagatik, giza eskubideen urraketa larrienak identifikatzeko kategoria orokor hauek erabiltzea proposatzen da, baina testuan zehar, Espainiako gerra zibilari eta ondorengo errepresioari buruzko azterlan historiografikoetan tradizioz erabilitako beste hitz batzuekin konbinatu ahal izatea baztertu gabe.

a) Gizateriaren aurkako krimena, erailketarena

Kategoria honen barruan sartuko dira populazio zibilaren aurkako eraso orokor edo sistematikoko baten barruan gertatutako heriotza guztiak (gizateriaren aurkako krimenaren testuingurua: alderdi frankista), baina bereiz identifikatuko dira horiek nola egin ziren kontuan hartuta: hau da, gerra-ekintzen testuinguruan (armak baztertu dituzten gudarien aurka edo gerrako presoen aurka egindako biziaren kontrako krimenak...) edo ho-

beste edozein sexu-indarkeria

h) Berezko nortasuna duen talde edo kolektibitate bat esatea, politika, arraza, nazioa, etnia, kultura, erlijioa, 3. lerrokadaren definitutako generoa direla-eta, edo nazioarteko zuzenbidearen arabera unibertsalki onartezin irizitako beste edozein arrazoi-rengatik, lerrokada honetan aipatutako edozein egintzari edo Auzitegiaren eskumeneko edozein krimeni lotuta

i) Pertsonen desagertze behartua

j) Apartheid-krimena

k) Antzeko beste egintza gizagabe batzuk, nahita sufrimendu handiak eragiten badituzte edo osotasun fisikoari edo osasun mental edo fisikoari kalte larria egiten badiote

2.- 1. lerrokadaren ondorioetarako:

a) «Populazio zibilaren aurkako erasotzat» hartuko da 1. lerrokadaren aipatutako egintzak populazio zibilaren aurka askotan gauzatzea dakarren jokabide-ildoak, Estatu batek edo erakunde batek eraso hori egiteko ezarritako politikari jarraikiz edo politika hori sustatzeko.

b) «Deuseztatzearen barruan» bizi-baldintzak nahita inposatzea ere sartzen da; elikagaiak edo sendagaiak eskuratzen eragozteak, besteak beste, populazio baten zati bat suntsitzeko helburuarekin.

c) «Esklabotzatza» hartuko da pertsona baten gainean jabetza-eskubidearen ezaugarriak, edo horietako batzuk, gauzatzea, bai eta ezaugarri horiek pertsonen trafikoan gauzatzea ere, bereziki emakume eta umei dagokienez.

d) «Populazioaren deportazio edo lekualdaketa behartutza» hartuko da pertsonak behartuta lekualdatzea, lege dauden eremutik egotziz edo bortzazko bestelako egintzen bitartez, nazioarteko zuzenbideak baimendutako arrazoirik gabe.

e) «Torturatzat» hartuko da akusatutako zaintza edo kontrolpean duen pertsonari mina edo sufrimendu larriak nahita eragitea, fisikoak nahiz mentalak; ez da torturatzat hartuko, ordea, bidezko zehapenetatik bakarrik datorren mina edo sufrimendua, edo horien ondorio normal edo ustekabekoa dena.

f) «Haurduntza behartutza» hartuko da indarrez haurduntutako emakume bat bidegabe konfinatzea, populazio baten osaera etnikoa aldatzeko edo nazioarteko zuzenbidearen bestelako urraketa larriak egiteko. Ez da inola ere ulertuko definizio horrek haurduntzari buruzko barneko zuzenbide-arauei eragiten dienik.

g) «Esestetza» hartuko da nazioarteko zuzenbidea urratuta oinarrizko eskubideak nahita eta larriki kentzea, talde edo kolektibitate baten nortasuna dela-eta.

h) «Apartheid-krimetzat» hartuko da 1. lerrokadaren aipatutakoen antzeko egintza gizagabeak egitea, arraza talde batek beste arraza talde baten edo gehiagoren gainean opresio- eta menderatze-erregimen instituzionalizatua duenean, erregimen horri eusteko asmoz badira.

i) «Pertsonen desagertze behartutza» hartuko da Estatu edo erakunde politiko batek, edo haren baimen, laguntza edo onarpenarekin, pertsonak atzeman, atxilotu edo bahitzea, eta ondoren askatasun-gabetze hori onartzeari edo pertsona horien egoerari edo lekuari buruzko informazioa emateari uko egitea, legearen babesetik kanpo luzaroan uzteko asmoz.

3.- Estatu honen ondorioetarako, ulertuko da «genero» hitza bi sexuei dagokiela, maskulino eta femeninoari, gizartearen testuinguruan. «Genero» hitzak aurrekoa ez beste adierarik ez du izango.

103 Ezaguna da auzipetze horren kontra Auzitegi Gorenak, zigor-arloko salak, hartutako jarrera 2012ko otsailaren 27ko 101/2012 zenbakiko epaian (2004/2009 zenbakiko auzi berezia). Horren arabera, Garzón epaileak gerra zibilean eta 1952ra bitarte izandako desagertze behartuengatik egindako izapidetzea «akatssez» beterik egon zen (Horren alde, argudio sendoeikin, guztiak CHINCHON ALVAREZ, Javier, VICENTE MARQUEZ, Lydia eta MORENO PEREZ, Alicia: «La posición del Tribunal Supremo respecto a la aplicación del derecho internacional a los crímenes del pasado en España: Un análisis jurídico tras los informes del Grupo de Trabajo sobre Desapariciones Forzadas, el Comité contra la Desaparición Forzada y el Relator Especial sobre Justicia Transicional de las Naciones Unidas», in Anuario Iberoamericano de Derecho Internacional Penal (ANIDIP), Bogotá, 2. liburukia, 2014, 66-101.

rietatik kanpo (frontetik urruti egindako biziaren kontrako krimenak); horiek formaltasun judizialen bat duten (gerra-kontseiluak) edo ez (judizioz kanpoko exekuzioak). Horieta-
tik kanpo gelditzen dira, kategoria bereiz batean, eta giza eskubideen urraketat hartu
gabe, gerra-borroken ondorioz izandako hildakoak edo alderdi errepublikanoak borroka
-testuingurutik kanpo egindako bizitzeko eskubidearen urraketak.

b) Gizateriaren aurkako krimena, behartutako desagertzearena

Kategoria honen barruan sartzen dira atxilotu eta/edo gerra-gatazkaren barruan preso
hartu ondoren gaur egun oraindik non dauden ez dakigun pertsona guztien kasuak.

c) Gizateriaren aurkako krimena, presoaldiarena edo askatasun fisikoaz gabetzekoa

Gerra-kontseiluek ebatzitako askatasun-gabetze arbitrario eta bidegabe guztiak biltzen
ditu, dela espetxeetan, dela kontzentrazio-esparruetan, langileen batailoietan, diziplina
-batailoietan, zigor-kolonietan eta beste.

Espetxeratze edo atxilotze arbitrario gisa ere jasotzen dira herri-epaitegiek egindakoak,
baina ez gizateriaren aurkakotzat.

d) Gizateriaren aurkako krimena, pertsekuzioarena: garbiketak

Lan honen ondorioetarako, inhabilitazioak eta/edo lanbidean legez jarduteko ahalmena
kentzea jasoko dira, bai funtzio publikoan bai arlo pribatuan, behin betikoak edo aldi ba-
tekoak izan, diskriminazio funtsean ideologikoko estatu-politika baten parte izan baitzi-
ren, eta, gainera, bestelako krimen larri batzuei lotuta ere egon ziren. Estatu-politika edo
jokabide-ildo sistematiko hori aipatutako garbiketetatik harago doa, eta baliteke etorki-
zunean eseste-delituaren beste modalitate batzuen modura ikusia izatea, baita kategoria
orokor ireki eta biltzaile gisa ere¹⁰⁴.

2.4.3 Azken gogoeta

Aurretik adierazitako kategoriek gauza on bat dute: «gauzei beren izenez deitzen» diete.
Azkenik, Zuzenbidearen eboluzioak berak sortu ditu larritasun handieneko masa-krimen-
en fenomenoak identifikatzeko hitz zehatzak, eta horien artean daude alderdi matxina-
tuak Gerra Zibilean eta gerraostean etsaia deuseztatzeko bere plan aitortuaren arabera
egindakoak.

Hori bai, Espainiako gerra zibilean eta horren ondoren (1950era bitarte, lehen aldi honetan)
izandako judizioz kanpoko exekuzioak, lesio larriak, torturak, tratu txarrak, diskriminazio sis-
tematikoa eta eseste ideologikoa, garbiketak, ondasunen desjabetzea eta gainerako jokabide
kriminalak kategorizatze orduan, nazioarteko zuzenbide humanitariora (NZH), giza esku-
bideen nazioarteko zuzenbidera eta nazioarteko zigor-zuzenbidera (NZZ) jo da, zentzu mu-
gatu bada ere. Jakin da arau-corporis horiek gatazkaren garaian (1936-1939) garapen-egoe-
ra askoz eskas eta mugatuagoa zutela gaur egun baino. Espainiako Gerra Zibilaren ondoren
garatu ziren 1949ko Genevako Hitzarmenak, NZHaren estandarrak estatu barneko gatazka
armatuetara zabaltzeko aukera, Giza Eskubideen Adierazpen Unibertsala (1948) eta standa-
rren ondorengo inplementazioa (1966ko Itunak), nazioarteko zigor-zuzenbidearen esku-har-
tzea (Nazioarteko Auzitegi Militarrak: Nurenberg -1945- eta Tokio -1946-) eta haren finka-
pena (1990eko hamarkadatik aurrera: Jugoslavia ohirako Ad Hoc Nazioarteko Zigor Auzitegia
-1993-; Ruandarako Nazioarteko Zigor Auzitegia -1994-; Nazioarteko Zigor Auzitegi Iraunko-
rra ezartzeko Erromako Estatutua -1998- eta abarrak). Horrenbestez, horiek juridikoki ezin

¹⁰⁴ Eseste-delituaren definizioa (Erromako Estatutuaren 7.2.g artikulua), behin testuingurua egiaztatuta, honela zehazten da: nazioar-
teko zuzenbidea hautsiz, oinarritzko eskubideez nahita eta era larrian gabetzea, baldin eta gizateriaren aurkako edo Auzitegiaren esku-
meneko beste krimen batzuei lotuta gertatzen bada.

dira hartu NZParen krimentzat, NZHaren urraketa larritzat edo giza eskubideen nazioarteko eskubidearen urraketa larri eta agerikotzat (sistematikoak eta masiboak barne) ñabardurarik gabe eta ondorio guztietarako, balizko auzipetzeren baterako barne. Baliagarria da, ordea, arau-gorputz horien krimen larrienen eta urraketa handien balorazioaren oraingo egoera gerra zibilaren eta haren ondorengo garaiaren gainera proiektatzea, era horretan halakoen izaera zuzenbidearen aurkakoa eta justiziaren zentzu ororen aurkako subertsio-izaera jasota gera dadin, eta horretan oinarrituta, bidezko kontakizuna eraiki ahal izateko, zoru demokrati-koa ezartzeko eta etorkizunean ez erreplikatzeko bermeak edukitzeko.

Aurretik adierazitakoak eragina du matxinatuek errepublikaren aurka etsaia deuseztatzeko estatu-politika gisa planifikatutako jarduna, aldaerak aldaera, gerra-krimen edo gizateriaren aurkako krimentzat hartzeko garaian. Eta hori gerra zibilak iraun bitartean zein haren os-tean. Egia da nazioarteko zuzenbidearen eboluzioa dela eta, 1936tik 1960ko hamarkadara bitarte, eta batez ere 1970eko hamarkadan, denboran aurrera egin ahala, orduan eta erraz-tasun handiagoa eta zoru juridiko handiagoa dagoela adierazitako arau-gorputz horien he-dapena gero eta handiagoa oinarritzeko.

Eta horrek berdin balio du borrokan hildakoen balorazioa egiteko, zeina ondoren bereziki azalduko baita.

Espainiako gerra zibila hasita, gatazka armatu batean (-barnekoa, estatu barnekoa- baina gatazka armatua azken batean) gerran aurrez aurre jarri ziren bi alderdi eratu ziren; hau da, *de facto* egoera bat sortu zen, non elkarren kontra indarra erabiltzen hasi ziren indar ar-matu antolatuak zeuden. *De facto*, gaur egungo ikuspegitik esango litzateke barneko gatazka armatu bat zela, eta bertan nazioarteko zuzenbide humanitarioa (mugatua¹⁰⁵) aplika daiteke, nahiz eta une hartan, 1936an, nazioarteko zuzenbidearen eboluzio-egoerak, konbentziona-lak (ez zeuden oraindik 1949ko Genevako Hitzarmenak) zein ohiturazkoak, bere aplikazio-e-remutik kanpo utzi ohi zituen nazioartekoak ez ziren gatazkak¹⁰⁶.

Ondorio guztietarako gatazka armatutzat hartuta, aurrez aurre dauden alderdiek borroka-lariaren estatutua eska dezakete beren indar armatuentzat edo baliokideentzat, eta babes-tutako pertsonen babesa aplikatzen zaie. Beste hitz batzuek esanda, badago borrokatzeko eskubidea, horrek erantzukizun penalik ekarri gabe, barneko zigor-arloko ordenamendu-aren aplikazio arrunta bertan behera utzita. Eta hori matxinatuen indarrentzat zein errepu-blikanoentzat.

Nazioarteko zuzenbide humanitariotik beretik harago doan ikuspegitik, ordea, argudiatu ahal eta behar da indar errepublikanoek eta haietako borrokalariek indarrean zen legezkotasunaren alde egin zutela eta, ondorioz, -haisetako soldaduak eta borrokan hildakoak- le-gezkotasun demokratikoaren aldeko borrokalaria/hildakoak dira, eta matxinatuak, aldiz, demokraziaren aurka altxatu eta borrokatu ziren borrokalaria/hildakoak izango lirateke.

Matxinatutako borrokalaria hilek, errepublikaren aurka altxatutako indarrek guda irabazi zu-tenez eta beren legezkotasuna diktadura luze baten bitartez ezarri zuten, ohorezko trata-mendua jaso zuten eta haien jarduna goraiatu zen: heroi gisa. Eta hori ondorio guztiekin, hau da, hilobiratze duina izateko eta hiltzak aurkitzeko behar besteko ahalegina egiteko. Hildako errepublikanoak, ordea, nazioarteko zuzenbide humanitarioaren kontra (testuingu-ru hartan indarrean zegoela ulertuz gero) edo errepublikaren legezkotasun arruntaren eta giza eskubideen nazioarteko zuzenbidearen kontra edozelan ere (orduan indarrean zegoela

105 1949ko Genevako Hitzarmenaren 3. artikulua komuna; 1977ko II. Protokoloa, Genevako Hitzarmenarako Gehigarria; 2005eko III. protokoloa, enbleman erabilerari buruzkoa; 1954ko Hagako Hitzarmena, kultura-ondasunei buruzkoa.

106 Hori horrela, matxinatuen jardunari matxinada-, sedizio- eta traizio-delituak egotz dakizkioke, dagozkien korrelatiboak barne, aplikatu beharreko barneko ordenamendu juridiko-penalarekin bat etorritik (jurisdikzio militarra, arrunta...).

ulertuz gero¹⁰⁷), nolabaiteko alderantzizko zuzenbideaz baliatuta, erreboltari, matxino eta traidoretzat hartu zituzten, eta, ondorioz, pertsona-duintasunean gaizki tratatuak izan ziren borrokalarien estatutua erabiltzeagatik. Biziei eta bizirik iraun zutenei emandako tratatu txar hori giza eskubideen askotariko urraketa larrietan gauzatu zen, bai eta nazioarteko zigor-zuzenbideko krimenetan ere (langile-batailoiak –esklaboak–, espetxeratzea, tortura, ondasunen desjabetzea, isunak eta errepresalia ekonomikoak, barneko erbesteratzeak Espainiako beste eremu geografiko batzuetara, garbiketak... baita judizioz kanpoko exekuzioak ere, tortura...), baina hildakoei dagokienez, era berean, erakundeen tratatu txar sistematiko eta kolektiboa egon zen, eta horrek eragotzi egin zuen hilotzak non zeuden jakitea (bide-bazterretan jaurtiak eta ezkutatuak), nazioarteko zuzenbide humanitarioa urratu.

Horren guztiaren ondorioz, demokraziaren aldeko borrokan hil ziren borrokalarietatik erreparazioa eskatzeko nahi legitimoa dago, hil ziren borrokalari matxinoen kasuan ez dagoena, eta, horregatik, izaera ezberdina dute (estatusa) haien egoera bidegabea baieztatzeke orduan, alde batera utzita hiltzea, berez, ez dela nazioarteko zuzenbide humanitarioaren urraketa. Ondoren eman zitzaizen tratamendua da, oro har, gaur egungo ikuspegitik, nazioarteko zuzenbide humanitarioa urratzen duena (non zeuden sistematikoki ezkutatzeko), baita giza eskubideen nazioarteko zuzenbidea ere (haien ohoreari irainak eta kalumniak egitea, eta haien duintasunaren eta osotasun moralaren aurkako atentatuak, bai eta zigor-arloko atzerako eraginik ezaren printzipioaren urraketa ere –matxinada eta sedizioa krimenak egotzi, eta halakotzat tratatuak– indarrean zegoen ordena demokratikoa defendatzeagatik).

Azkenik, komeni da adieraztea oso ezaguna dela errepublikaren aldekoek giza eskubideen urraketa eta krimen larriak egin zituztela; horien berri jaso zuten, eta berrogei urtean, haien biktimei arretoa, aitortza eta omenaldi ofiziala eman zitzaizkien, erregimen diktatorialaren zerbitzurako propaganda-tresna modura. *Auzi Orokorra*¹⁰⁸ aipatzea besterik ez dago.

Egia ere bada, PRESTONek adierazi bezala, alderdi kuantitatibotik harago¹⁰⁹, alderdi errepublikanoan gertatu ziren giza eskubideen urraketa, frankistarenean izandakoak ez bezala, ez ziren plan sistematiko baten ondorio izan, aitzitik baizik, agintariak horiek eragozteko egindako ahaleginen kontra gertatu ziren, oro har, kontrol eraginkorrik ezaren ondorioz¹¹⁰. Alde kualitatibo handia da hori. Gerra zibila irabazi zutenen giza eskubideen urraketa *sistematikoak*, ordea, etsaia deuseztatzeke estatu-plan landu baten emaitza izan ziren¹¹¹. Plan horrek gerraren ostean ere iraun zuen diktaduraren 40 urtean, non, zoritxarrez, denbora sobera egon zen errepresio erak aldatuz eta eraldatuz joateko, eta egindako bidegabekeria guztien zigorgabetasuna eta memorizidiodia ziurtatuz joateko. Horregatik, hain zuzen ere, txosten honek dena bilduko du giza eskubideen urraketa larri guztien berri jasotzeko orduan, baina ahalegin berezia egingo du, alderdi frankistari leporatutakoei dagokienez, behar den egia

107 Legezketasun juridiko-penal berri bat atzerako eraginez aplikatzea giza eskubideen nazioarteko zuzenbidearen zigor-arloko legearen atzerako eraginik ezaren oinarritzko printzipioaren urraketa larria da (legezkotasun-printzipioa). Urraketa hori lotuta dago, gainera, bidezko epaiketa baterako berme penalei.

108 Prozesu judizial luze bat izan zen, eta haren izen osoa hauxe zen: *Eremu gorriko delitu-ekintzen eta bizitzako bestelako alderdien informazio-auzi orokorra, 1936ko uztailaren 18tik askapenera arte*. Auzi horri jada ekin zioten iparraldea 1937an konkistatu zutenetik, baina 1940ko apirilaren 26ko Dekretuaren bidez formalizatu zen, Auzitegi Goreneko Fiskaltzak errepublikanoen delituei buruzko informazioa biltzeko agindua jaso baitzuen, eta biltzeko lan horrek 1960ko hamarkadara arte iraun zuen. PRESTON, Paul: *El Holocausto español. Odio y exterminio en la guerra civil y después*, Martínez Muñoz, Catalina eta Velázquez Nacarino, Eugenia (itzul.), Debate, Villatuerta, 2011, 651. or. eta hurrengoak.

109 PRESTON, Paul: *El Holocausto español...*, op. cit., 23, lanean adierazten da matxinoen errepresioa gutxi gorabehera hiru aldiz handiagoa izan zela eremu errepublikanoan izan zena baino.

110 PRESTON Paul: *El Holocausto español...*, op. cit., 20, «(...) la caótica violencia del otro bando tuvo a pesar de las autoridades republicanas, no gracias a ellas».

111 PRESTON Paul: *El Holocausto español...*, op. cit., 18, Molaren hitz hitzeko hitzak aipatzen ditu: «Eliminar sin escrúpulos ni vacilación a todos los que no piensen como nosotros» (Deuseztatu, eskrupulu eta zalantzarik gabe, guk bezala pentsatzen ez duten guztiak).

buruzko politika laguntzeko oinarriak jartzen saiatzeko, gaur egun oraindik ezezaguna baita azken horren errealitate osoa. Errealitate hori ezkutatuta, isilduta eta/edo erregimenak eta haren jarraitzaileek, bai diktadorea hil zen arte, baita gerora ere, demokraziarako trantsizioaren bidez helarazitako eragozpenen bitartez, jarri ahal izan zituzten zailtasun eta oztopo guztiez inguratuta baitago (amnistiak, isiltasun- eta ahaztura-itunak, erregistroetara jotzea galaraztea, inertzia judizialak...).

3. Emaitzak

3.1 Hildakoak (1936-1945)

Hasieratik esan den bezala, lehen fase honetan, ahaleginak 1936tik 1945era bitartean izandako hildakoen kategoria ikertzera bideratu dira nagusiki, artxiboetan egindako kontsultak, aurretik zehaztuak, abiapuntutzat hartuta, eta horri buruz dagoen bibliografiaz lagunduta, baita senitartekoen bidez jasotako informazioa ere. Ikerketa horren guztiaren emaitza datu-base batera irauli da.

Halaber, ikerketaren ondorioz ematen zenbakiak dokumentuetan oinarrituta daude, baina ekarpen berrietara zabalik daude. Ezin da inoiz kopuru itxiez hitz egin hildakoei dagokienez; izan ere, beti gerta liteke Espainiako Gerra Zibilean eta errepresio frankistaren inguruko artxi-bo-funts berriak kontsultatzea, eta etorkizunean ahozko iturrietan oinarritutako ikerketa berriak egitea edo senideekin elkarlanean aritzea.

Hori horrela, jarraian zazpi atal aurkeztuko dira Gerra Zibilean eta lehen frankismoan hildakoak sailkatzeko: guda-ekintzan hildakoak baina borrokalariak ez zirenak, judizioz kanpoko ekuzioak, ekuzio guztiz sumarioak, espetxean hildakoak, borrokan hildako errepublikanoak, errepublikanoek eragindako hildakoak eta borrokan hildako matxinoak; Nazioarteko Zuzenbide Penalaren arabera pairatutako urraketa mota esleitu zaie horiei.

3.1.1 Guda-ekintzan hildako ez-borrokalariak

3.1.1.1 Bonbardaketak (gizateriaren aurkako krimena, erailketarena)

Populazio zibil ez-borrokalariaren aurkako hegazkinen eta artilleriaren bonbardaketen ondorioz hildakoak dira funtsean. Nazioarteko zigor-zuzenbidearen arabera, gizateriaren aurkako hilketa-krimenaren kategoria dagokie.

Gure Ikerketatik ondorioztatzen denez, guztira bonbardaketen ondorioz hildakoak 1.363 dira, horietatik 109 identifikatu ezin izan direnak. Bonbardaketa gehienak Bizkaian izan ziren, eta lurralde historiko horretako biztanleak izan ziren hildako gehienak. Bonbardaketa horietan 814 gizonetzko eta 548 emakumezko hil ziren, baita generoa identifikatu gabeko pertsona bat ere.

Matxinoen hegazkinen eta artilleriak egin zituzten bonbardaketa gehienak; nolana ere, errepublikaren aldeko indarrek egin zituzten ezohiko kasu batzuk ere dokumentatu ahal izan dira, hala nola Gasteizen eta Bermeoko Ospitale Psikiatrikoan egindakoak.

	Araba	Bizkaia	Gipuzkoa	Beste batzuk	Ezezaguna	Guztira
Bonbardaketetan hildakoak, udalerraren arabera (nongoa den)	34	848	160	24	297	1.363
Bonbardaketetan hildakoak, non izan zen kontuan hartuta	26	1.170	96	56	15	1.363

3.1.1.2 Beste kasu batzuk (gizateriaren aurkako krimena, erailketarena)

Atal honetan, «halabeharrezko» zergatiek populazio zibilean eragindako heriotzak bildu dira. Guda-zelai inguruan zeuden gizabanako ez-borrokalariak jotako bala galduak era-

gindako heriotzak eta borroketan lehertu ez ziren bonba, obus eta esku-granadek eragindakoak dira gehienak; haurrei eragin zieten gehienbat.

Era horretako 247 kasu daude guztira, 194 gizon eta 53 emakume.

3.1.2 Judizioz kanpoko exekuzioak (gizateriaren aurkako krimena, behartutako desagertzearena)

Alderdi frankistak epai judizialik gabe egindako fusilamenduak jorratu ditugu atal honetan, «paseatuak» izenarekin ezagutzen direnak, alegia. Nazioarteko zigor-zuzenbidearen arabera, gizateriaren aurkako desagertze behartuko krimenaren kategoriari dagokio.

Ahozko iturriez baliatu diren tokiko ikerketetan egiaztatu den bezala, judizioz kanpo exekutatuen kopuru zehaztugabe bat dago erregistro zibiletan edo parrokia-liburuetan jaso gabe, edo, jasota daudenean, heriotzaren egiazko zergatia ezkututzen duten kontzeptu batzuen barruan daude, eta horrek asko zailtzen du ikertzailearen lana. Horregatik, kasu horietan oso beharrezkoa da ahozko iturriak kontsultatzea.

Horrenbestez, eta alderdi argitu arte, erabilgarri dauden artxiboetan eta bibliografian egin den ikerketaren ondorioz, 1.130 lagun fusilatu zituzten judizioz kanpo, horietatik 54 ezezagunak izanik. 42 emakumeak dira eta 1.088 gizonak.

	Araba	Bizkaia	Gipuzkoa	Beste batzuk	Ezezaguna	Guztira
Judizioz kanpoko exekuzioak (non izan ziren)	198	65	521	249	97	1.130

3.1.3 Exekuzio sumarisimoak: heriotza-zigorra (gizateriaren aurkako krimena, erailketarena)

Euskal herritarrei dagozkien gerra-kontseiluak Ipar-mendebaldeko Eskualde Militarreko Bitarteko Artxibategian (AIRMN) daude. Aranzadi Zientzia Elkarteko ikertzaileek 2006 eta 2007 artean Araban, Bizkaian, Gipuzkoan, Burgosen, Logroñon eta Kantabrian jardun zuten auzitegiei zegozkien espedienteak berreskuratu zituzten, auzipetze bakoitzaren lehen orrialdearen eta epaien argazkiak eginez (150.000 argazki inguru); auzitegi horietan epaitu zituzten euskal herritar gehienak. Ondoren, irudi horiek datu-base batera irauli ziren (55.546 izen guztira).

Hori horrela, gure lana izan da informazio hori guztia berrikustea, Euskadin bizi ziren herritarren aurkako heriotza-zigorra eman zuten epai guztiak biltzeko.

Epai judiziala emanda exekutatu zituzten 895 lagun berri jaso da ikerketan, 22 emakume eta 873 gizon. Horien artean daude, batetik, EAEn fusilatutako guztiak, eta, euskaditik kanpo, heriotza-zigorra ezarrita hil zituzten euskal herritar guztiak. Gizateriaren aurkako hilketa-krimenaren kategoria dagokie horiei.

	Araba	Bizkaia	Gipuzkoa	Kantabria	Beste batzuk	Guztira
Exekuzio sumarisimoak (non izan ziren)	30	571	83	111	100	895

3.1.4 Kartzelan hildakoak (gizateriaren aurkako krimena, erailketarena)

Askatasun-gabetze behartuko egoeran zeudenean hildako pertsonak dira. Askotariko kasuak daude (gerra-zaurituak, espetxez aldatzean hildakoak, espetxean gaixotasun infekziosoak hartutako presoak...). Espetxeratze bidegabeagatik, halere, haien heriotza sar daiteke populazio zibilaren aurkako eraso orokor edo sistematiko baten barruan, baita borrokalariei dagokienez ere, askatasunaz gabetzean borrokalaria izateari utzi baitzioten.

Horien artean daude EAEn zeuden espetxeetan hil ziren pertsona guztiak, euskal herritarrek izan edo ez, bai eta Estatuko beste espetxe batean hil ziren EAeko hiru probintzietako biztanleak ere. Nazioarteko zuzenbidearen arabera, gizateriaren aurkako hilketa-krimenaren kategoria dagokie. Orotara, 2.252 pertsona izan ziren, 5 izengabeak, honela banatuta:

	Araba	Bizkaia	Gipuzkoa	Beste batzuk	Guztira
Kartzelan hildakoak (non izan ziren)	289	1.313	304	346	2.252

KARTZELAN HILDAKOAK	ZENBAT
Gizonak	2.016
Emakumeak	236
GUZTIRA:	2.252

3.1.5 Borrokan hildako gudariak eta milizianoak

Gatazka armatu baten barruan hildako pertsonak dira, eta ez dago nazioarteko zuzenbide humanitarioaren urraketarik ekintza hori gerra-krimentzat edo gizateriaren aurkako krimentzat jo ahal izateko.

Hori esanda, Espainiako Gerra Zibila errepublikako gobernu legitimoaren aurkako matxinada baten ondorioa izan zen, eta, guda galduta, hil ziren borrokalaria errepublikanoak era guztietako aitortzarik gabe gelditu ziren, eta deabrutu, abandonatu, iraindu eta kriminalizatu zituzten; horregatik, justiziaren eta duintasunaren izenean, nahitaezkoa da haien izena oroimen historikorako berreskuratzea. Aitortza zor zaie guda-zelaian, gatazka armatu baten barruan gobernu legitimoa defendatzeko, bizia galdu zuten haiek, zeinak, gatazkaren emaitzagatik, –eta alderantzizko nolabaiteko mundu batean– matxinoen traidore bihurtu ziren. Garaituak –bidegabeki– berreskuratu behar dira, eta orainaren oroimen demokratikoan haiek jasotzea demokratikoa eta zuzenbidekoa izan nahi duen estatu orearen botere publikoen betebeharrak saihetsezina da.

Guztira hildako 6.767 gudari eta miliziano aurkitu direla, 154 ezezagunak, Gerra Zibileko aldiaren Euskadin, euskaldunak edo kanpotarrak, zein 3 lurralde historikoetatik kanpo hildako gudulari. Gudulari hauen artean 14 emakumezkoak dira. Eta kopuru hori honela banatzen da.

Borrokan hildako gudariak eta milizianoak (heriotza zein probintzian gertatu zen)	
Araba	593
Bizkaia	4.283
Gipuzkoa	725
Kantabria	188
Asturias	422
Beste batzuk	76
Ezezaguna	480
GUZTIRA	6.767

Datu horiek kontuan hartuta, ondorioztatzen da errepublikaren aldeko borrokalari ia guztiak iparraldeko frontean hil zirela 1936tik 1937ra bitartean; izan ere, argitu behar da heriotzaren tokia jasota ez daukaten 480 horietatik gehienak 3 lurralde historikoetako batean hil zirela, toki zehatza ezezaguna den arren.

3.1.6 Errepublikanoek borrokatik kanpoko ekintzan eragindako hildakoak

936 hildako eragin zituzten atzealde errepublikanoan, 4 pertsonen daturik ezagutzen ez direlarik. Horietatik, 47 Araban gertatu ziren, 569 Bizkaian eta 258 Gipuzkoan; gainerakoak, berriz, euskal lurraldetik kanpo gertatu ziren.

Errepublikanoek eragindako hildakoak ezin dira gizateriaren aurkako krimentzat hartu. Izan ere, egindako delitu horiek teknikoki ez datoz bat gizateriaren aurkako krimentzat hartzeko behar den testuingurua osatzea ekarriko lukeen oinarri faktikoarekin. Errepublikanoen errepresiozko indarkeriak ez zion erantzuten plan ezarri eta antolatu bati, botere frankistako goi-karguek gauzatutako errepresioarekin gertatu ez bezala; azken horrek, izan ere, izu sistematikoko eta aurkaria deuseztatzeko estrategia, jokabide-ildo edo estatu-plan bati erantzuten zion. Eremu errepublikanoan izandako era horretako indarkeriaren kasu nabarmenenak honako hauek izan ziren: Donostiako eta Bilboko espetxeen aurkako erasoak, Altuna Mendi eta Cabo Quilates itsasontzi-espetxeen aurkako erasoak (Bilboko itsasadarrean ainguratuta) eta Elosuko fusilamenduak.

	Araba	Bizkaia	Gipuzkoa	Beste batzuk	Guztira
Errepublikanoek borrokatik kanpoko ekintzan eragindako hildakoak (non izan ziren)	47	569	258	62	936

Hauei gehitu behar zaizkie 1936 bukaera eta 1937 hasiera bitartean Euzkadiko Herri Auzitegiaren aginduz fusilatu zituzten 18 lagun eta beste pertsona bat 1937ko apirilean exekutatu zutena Euzkadiko Auzitegi Militarren aginduz¹¹².

3.1.7 Borrokan hildako matxinoak

Gerra Zibilak iraun bitartean borrokan hil ziren armada frankistako soldaduen berri eman-go dugu hemen. Horri dagokionez, esan beharra dago datu-basean daudela gatazkak iraun zuen garaian euskal lurretan hil ziren matxinoak zein Aragoi, Katalunia, Valentzia, Madril eta Extremadurako fronteetan parte hartu zuten euskal herritarrak, gehienetan Euskadin gerra amaitu ondoren.

Puntu honi dagokionez, zehaztu behar da matxinoen armadako soldadu guztien kopurua ez datorrela bat Gerra Zibilean Euskadin hil zirenekin bakarrik, Kantabrian eta Asturiasen 1937an eta Estatuko zenbait frontetan 1938an eta 1939an hil ziren borrokalariak ere jasota baitaude. Gainera, urte horietan beraietan, Teruel edo Ebroko fronteetan zauritutako soldadu frankista asko Euzkadiko ospitaleetara aldatzen zituzten, eta bertan hil ziren. Halaber, kasu batzuetan egiaztatu da Aragoi, Katalunia eta Valentziako fronteetan 1938an eta 1939an hildakoak aurretik errepublikanoen aldean borrokatu zirela, eta armada frankistarekin bat egitera behartu zituztela. Horregatik, geroago datuak bereizi egingo dira, Gerra Zibilean Euskadin edo Euzkadiatik kanpo hil ziren matxinoen armadako kideak zehazteko.

112 Euzkadiko Herri Auzitegiak 457 lagun auzipetu zituen, 156ri heriotza-zigorra jarri zien, eta horietatik 19 exekutatu zituzten. Barruso, Pedro, «La represión en las zonas republicana y franquista del País Vasco durante la Guerra Civil», in *Historia Contemporánea*, 35 (2007), 660-662.

Guztira, era horretako 5.479 hildako jaso dira, horietatik 346 ezezagunak dira. Hemen, zaila da horietako asko Euskadin gerra egon zenean benetan zein probintzian hil ziren jakitea, non hilotzatu zituzten jakin arren. Ohikoa zen hilotzak atzealdera eramatea erreferentziako udalerrri bateko hilerri batean uzteko.

Era berean, Euskaditik kanpo hildakoen artean, kasu askotan, soldadua «frontean» hil zela adierazten da, hilotza gerora Euskadiko jatorrizko tokira eramaten zuten arren.

Horregatik, ematen diren datuak osatugabeak dira:

Borrokan hildako matxinoak (heriotza zein probintzian gertatu den)	
Araba	949
Bizkaia	860
Gipuzkoa	891
Kantabria	41
Asturias	95
Burgos	20
León	17
Madril	153
Lleida	158
Tarragona	111
Zaragoza	112
Teruel	346
Huesca	39
Castelló	140
Beste batzuk eta ezezagunak	1.547
GUZTIRA	5.479

3.1.8 Laburpen gisa

Gure datu-basean une honetan 19.998 erregistro daude, honela banatuta:

Heriotzaren zergatia	Erregistro kopurua
Bonbardaketak	1.363
Borrokatik kanpoko bestelako zergati batzuk	247
Judizioz kanpoko exekuzioak	1.130
Exekuzio sumarisimoak: Heriotza-zigorak	895
Kartzelan hildakoak	2.252
Borrokan hildako gudari eta milizianoak	6.767
Errepublikanoek borrokatik kanpoko ekintzan eragindako hildakoak	955
Borrokan hildako matxinoak	5.479
Sailkatu gabe	910
GUZTIRA	19.998

Ikus daitekeenez, kopuru horretan jasotako 910 pertsonari buruzko dokumentu-euskarri bat dago, baina iturriak ez dira taulan jasotako kategorietako batean bildu ahal izateko behar bezain esplizituak. Horien arteko borrokalari batzuek ez dago zehazterik zein alderditakoak

izan ziren, eta, fusilatu batzuei dagokienez, ez dakigu fusilamendua nola gauzatu zen.

Horrez gain, Eusko Jaurlaritzaren aurreko zerrendan ageri ziren 1.252 izen ditugu, baina, oraingoz, izen horiek ez dute artxibo, biografia edo familiako oinarririk; hori horrela, izen horiei jarraipena egingo diegu zer iturritatik atera zituzten zehaztu ahal izateko.

3.2 Datu-basea

Proiektu honen helburua da herritarren eskura egongo den datu-banku zabal bat edukitzea. Horregatik, artxibo eta bibliografiako ikerketarekin batera, datu-base bat ere diseinatu zen, Euskadin aztertutako aldian gertatu ziren giza eskubideen urraketa guztiak biltzeko.

Nolanahi ere, nabarmendu behar da ez dela behin betiko datu-base bat; hori horrela, tresna bizia izan behar da, datuak zuzendu ahal izateko eta iturri dokumental edo bibliografiko berrien emaitzak jaso ahal izateko, bai eta hildakoen familiek ematen duten informazio guztia ere.

Handitzeko prestaturik dagoen datu-base bat da, gainera, horren gainean proiektuak igaro beharreko ondoko ondoko ikerketa-fase guztiak irauli ahal izateko; hau da, askatasunaz gabetutako pertsonak, lan bortxatuak pairatu zituztenak eta abar.

Txosten honen kasuan, hildako bakoitzaren fitxa pertsonal bat sortu da; izenen datu-base bat da, pertsona bakoitzaren *bizitzaren istorioa* biltzea duena xedetzat, baina, era berean, *istorio kolektibo*akenez neurri handiagoko kontsultak eta ikerketak egiteko aukera ere ematen duena.

Datu-base horren barruan, pertsona bakoitzaren fitxak lau ataletan bereizi dira:

Lehenengoan, arlo pertsonal eta familiarrari buruzko erreferentziak biltzen dira, baita dokumentazioaren arloa ere, zeinetan informazio hori eta beste batzuk jaso diren, eta heriotzaren txostenaren arloa, non nola hil zen eta pairatutako giza eskubideen urraketa mota adierazten den. Orobat jasota dago pertsona horren senideek Gogorari txosten indibidualizatua eskatu dioten edo DNA probak egin dituzten, baita Gogorak hildakoa lurpetik atera duen ere.

Bigarrenean, gerra-kontseilu baten ondoren exekutatu zuten pertsona bakoitzak izandako prozesu judizialek etorritako informazioa jaso da, halakorik egon bazen.

Hirugarrenik, frankismoan espetxean izan ziren pertsonen kartzela-espedienteetatik ateratako informazio guztia ere jasota dago datu-basean.

Azkenik, datu-basearen atal administratiboan Gogora Institutuak hildako bakoitzari buruz egindako ekintza guztiak biltzen dira, hala nola txosten indibidualizatuak, DNA probak eta hobe bitik ateratzea.

Azken batean, hauxe da informazioaren egitura:

1. Datu pertsonalak:

- Abizenak
- Izena
- Sexua
- Adina
- Jaiotekua
- Jaioteguna
- Udalerria
- Helbidea
- Gurasoen izenak

- Egoera zibila
- Seme-alaba kopurua
- Lanbidea
- Ideologia politikoa
- Fakzioa
- Batailoia

Dokumentazio-arloa:

- Iturriak
- Zehaztapenak: bestelako informazio garrantzitsu osagarriak
- Txosten indibidualizatua
- DNA
- Desobiratzea

Heriotza-txostena:

- Heriotzaren zergatia: Guda-ekintzan hildako ez-borrokalariai/Judizioz kanpoko exekuzioak/exekuzio sumarisimoak: heriotza-zigorra/Kartzelan hildakoak/Borrokan hildako gudari eta milizianoak/Errepublikanoek borrokatik kanpoko ekintzan eragindako hildakoak/Borrokan hildako matxinoak.
- Non hil zen
- Noiz hil zen
- Pairatutako urraketa mota
- Non ehortzi zuten
- Desobiratzea

2. Prozesu judizialak:

- Datu pertsonalak
- Dokumentazioa: Artxiboa, signatura.
- Delitua
- Delituzko jarduerak
- Epaia
- Zigorra
- Exekuzioa
- Espetxea

3. Espetxe-espeditenteak:

- Datu pertsonalak
- Dokumentazioa: Artxiboa, signatura
- Espetxea
- Sartze/ateratze data
- Exekuzioa
- Epaia
- Espetxe-aldaketak

4. Administrazio-informazioa

- Datu pertsonalak
- Kasuaren laburpena
- Familiarekiko kontaktua
- DNA
- Desobiratzea

- Dokumentazio-eskaera
- Espedientea

Lan honen bitartez Estatuan jada abian jarri dituzten beste ekimen batzuen lortzari jarraitu nahi zaio¹¹³, etorkizunean Gerra Zibilean eta gerraostean izandako hildakoei buruzko Estatu-ko datu-base handi bat eduki ahal izateko, baina, horrez gain, Giza Eskubideen ikuspegia gehitu zaio, eta hildako guztiak salbuespenik gabe erantsita (horiek guztiek oinarri dokumentala dute, bibliografikoa edo ahozkoa).

113 Esate baterako, aurretik jada aipatu ditugun proiektu hauek: *Nomes e voces* (<http://www.nomesevoces.net/gl/>), *Todos los nombres* (<http://www.todoslosnombres.org/>), *Nafarroako Oroimen Historikoari buruzko Dokumentazio Funtza* (<http://memoria-oroimena.unavarra.es/index>), *Memoria Recuperada* (<https://memoriarecuperada.ua.es/>), *Víctimes de la guerra civil i la repressió franquista a les terres de Lleida: morts, represaliats i deportats* (<http://www.victimesguerracivilfranquisme.udl.cat/>), eta jada desagertu diren beste proiektu batzuk, *Todos los nombres de Asturias*, adibidez.

4. Ondorioak

Dokumentu honetan “Gerra Zibilean eta lehen frankismoan izandako hildakoak (1936-1978)” jasotzen dira, hau da, 1936-1978 aldian izandako oinarritzko eskubideen urraketari buruzko txostenaren lehen fasean jasotakoak. Lanaren heldulekua Eusko Jaurlaritzako Bakegintzako eta Bizikidetzako Idazkaritza Nagusiak, Gogora Memoriaren, Bizikidetzaren eta Giza Eskubideen Institutuak, Giza Eskubideen eta Botere Publikoen UPV/EHUko Unesco Katedrak eta Aranzadi Zientzia Elkar-teak sinatutako hitzarmena izan zen eta, orain arte, ikerketaren ondorio nagusiak hauek dira:

1. Lehenengo fase honetan, txosten honek, Euskadin eta Euskaditik kanpo 1936-1945 bitartean gerra zibilaren eta gerraostearen ondorioz hil ziren euskaldunen izenen zerrenda eskaintzen du.
2. Ikerketaren ondorioak datu-base batean jaso dira eta guztira 19.998 hildakoren fitxak daude, horietatik 698 identifikatugabeak dira. Horietan, eskuragarri dauden biktimen datu pertsonalak, heriotzaren zergatia, datuak atera diren artxibo edo/eta bibliografia iturriak eta baita erakundeek euren jardunean batu dituzten datu guztiak ere; hala nola, desobiratzeak, gertukoek eskatutako banakako txostenak, familien DNA jasoketak eta beste ikerketa batzuk. Horrela, datu-base bakarrean gerra zibilean Euskadin hildako persona bakoitzari buruz eskuragarri dagoen informaziorako sarbidea ematen da.
3. Lan-metodologia hauxe izan da: Euskadiko erregistro zibilen, parrokiako heriotza-liburuen eta hilerrietako liburuan ikerketa zorrotza egitea. Halaber, datu horiek beste artxibo-iturri batzuekin alderatu dira, baita orain arte egindako tokiko ikerketekin eta familiaren lekukotasunekin ere.
4. Ikerketan ikuspegi historikoa eta nazioarteko giza eskubideen nazioarteko ikuspegia uztartu dira, eta kategoría historikoa Nazioarteko Zigor Zuzenbidekoekin gurutzatu ditu. Horrela, sortutako biktimen datu historikoa nazioarteko zigor zuzenbideak heriotzaren zergatiari emandako kalifikazioarekin batera azaltzen dira, baldin eta arrazoi hori nazioarteko giza eskubideen zuzenbidean islatzen bada. Borrokan hildakoak, adibidez, ez daukate kalifikaziorik nazioarteko giza eskubideen zuzenbidean.
5. Datu basean guztira jasotzen diren. 19.998 fitxen artean 18.958 gizonak dira eta 998 emakumeak, eta, 42 kasutan, ordea, ezin izan da generoa zehaztu.
6. Bildutako informazio multzoak honako datuen laburpena eskaintzen du:

Heriotzaren zergatia	Erregistro kopurua	Nazioarteko Zigor Zuzenbideak emandako kalifikazioa
Bonbardaketak	1.363	Gizateriaren aurkako krimena, erailketarena
Borrokatik kanpoko bestelako zergati batzuk	247	Gizateriaren aurkako krimena, erailketarena
Judizioz kanpoko exekuzioak	1.130	Gizateriaren aurkako krimena, behartutako desagertzearena
Exekuzio sumarisimoak: heriotza-zigorak	895	Gizateriaren aurkako krimena, erailketarena
Kartzelan hildakoak	2.252	Gizateriaren aurkako krimena, erailketarena
Borrokan hildako gudari eta milizianoak	6.767	

Errepublikanoek borrokatik kanpoko ekintzan eragindako hildakoak	955	
Borrokan hildako matxinoak	5.479	
Sailkatu gabe	910	
GUZTIRA	19.998	

Kopuru oso horren barruan 910 pertsona jaso dira; dokumentu-euskarria dute horiek, baina iturriak ez dira taulan jasotako kategorietako batean sailkatu ahal izateko behar bezain esplizituak.

7. Horrez gain, Eusko Jaurlaritzaren aurreko zerrendan ageri ziren 1.252 kasu daude, baina, oraingoz, izen horiek ez dute artxibo, biografia edo familiako oinarririk. Hori horrela, izen horiei jarraipena egingo zaie zein iturritatik atera ziren zehaztu ahal izateko.
8. Ikerketa bizia da, eta haren emaitzak behin-behinekoak dira, eta ekarpen berriak izan daitezke; izan ere:
 - a. Gerra Zibilean Euskaditik kanpo hil ziren euskal jatorriko pertsonen kasu asko aurkitu gabe daude oraindik. Ikerketa honek antzeko beste proiektu batzuk kontsultatuz lortutako datuak bildu ditu, baina eskualde asko ikertzeko daude oraindik.
 - b. Era berean, erregistro zibiletan inskripzio batzuk askoz geroago egin zirela erreparatu da, 1970eko hamarkadaren amaieran eta 1980koaren hasieran, eta, oraingoz, ezin izan dugu horietara jo.
 - c. Azkenik, Gerra Zibileko hildako asko ez zituzten artxibo-erregistro bakar batean ere inskribatu, batez ere errepublikanoen aldeko exekutatuak eta borrokalariak. Dokumentu-hutsune hori ahozko eta familiako iturrien bitartez baino ezin da bete. Horrela sartu dira datu-base honetan 470 kasu.

Hori horrela, Gerra Zibilean hildako senideren bat duten familia guztiei dei egin behar diegu horren lekukotasuna emateko eta ikerketa honetan informazioa emateko.

Ikerketa hau Eusko Jaurlaritzaren eta Gogoraren memoria historiakoaren arloan jasotzen duen lehentasunezko helburua betetzeko lehen pausoa da: Memoria Historikoaren egiaren aitaztespen instituzionala lortzen laguntzea. Oinarri sendoa ezartzen da erakundearteko akordioa sustatzeko, babes zabalena eta plurala izango duen adierazpen baten inguruan, Memoria Historikoaren egia ofizialaren erreparazioa instituzionalizatuko duena eta, hala, itxi Euskadin Gerra Zibilaren biktimen erreparazio moralaren zikloa.

Aipaturiko bibliografia

AGIRRE ITURRIOTZ, Julen; GARMENDIA HERNANDEZ, Beñat et al.: *Ahazturen mindura. 1936ko gerra eta lehen frankismoan Ordizian*. Oridizia, 2014.

AGIRRETXE MITXELENA, Joxe Luix; PONTESTA, Agustina; LEÓN NANCLARES, Ander: *Zigortuak. Ilunpetik argitara. Frankismoen biktimak Lezon (1936-1945)*, Lezoko Unibertsitateko Udala, 2008.

AGUIRRE GONZÁLEZ, Jesús Vicente: *Aquí nunca pasó nada. La Rioja 1936*, Ochoa Editores, Logroño, 2007.

AGUIRREGABIRIA PARRAS, Josu M.: *La Batalla de Villarreal de Álava. Ofensiva sobre Vitoria-Miranda de Ebro. Noviembre y diciembre de 1936*, Beta, Bilbao, 2014.

AIZPURU, Mikel (dir.): *El otoño de 1936 en Guipúzcoa: los fusilamientos de Hernani*, Irún, Alberdania, 2007.

ALFORJA, Iñaki y SIERRA, Félix: *Fuerte de San Cristóbal, 1938. La gran fuga de las cárceles franquistas*, Pamplona, Pamiela, 2006.

ALMORZA ARRIETA, Karlos y BUCES CABELLO, Javier: *Saseta defensa-sistema: armatutako erresistentzia antifaxista Adunan, Asteasu eta Zizurkil*. Aduna-Asteasu-Zizurkil, 2016.

ALTUNA RECIO, Miren y GARAI BENGEOA, Juan Ramón: *Hacia una Memoria Compartida. Mondragón 1936-1956. Guerra, Resistencia y Franquismo*, Intxorta 1936, Oñati, 2018.

ALVARO DUEÑAS, Manuel: *“Por ministerio de la ley y voluntad del caudillo”. La jurisdicción especial de responsabilidades políticas (1939-1945)*, Centro de estudios políticos y constitucionales, Madrid, 2006.

AMILIBIA, Miguel: *Los batallones de Euskadi*, San Sebastián, Txertoa, 1978.

ANDRES LASO, Antonio: “Legislación penal, procesal penal y penitenciaria tras la guerra civil española”, *Revista jurídica de Castilla y León* 35 (2015), pp. 1-44.

Archivo Histórico Provincial de Cádiz. Prisión Central de El Puerto de Santa María. Catálogo de expedientes de reclusos por rebelión 1936-1955, Junta de Andalucía, Consejería de Cultura.

ARIZABALETA GANTXEGI, Iraitz: *Deba 1936-1945*, Aranzadi Zientzia Elkarte, 2019.

ARRAZOLA, Nekane; GOMENDIO, Beatriz et. al.: *Gerrako garrak*. Oñati, 2011.

AZCONA PASTOR, José Manuel: “Los asaltos a las cárceles de Bilbao el día 4 de enero de 1937”, *Investigaciones Históricas*, 32 (2012), pp. 217-236.

— *Los desastres de la Guerra Civil española. La represión en Bilbao (julio de 1936-junio 1937). Sobre el testimonio inédito “Los crímenes del Quilates. Recuerdos de mi cautiverio” de José María Vicario Calvo*. Madrid, Universidad Rey Juan Carlos, 2007.

BADIOLA ARIZTIMUÑO, Ascensión: *Cárceles y campos de concentración en Bizkaia (1937-1940)*, Donostia, Txertoa, 2011.

BARBERO SANTOS, Marino: *Política y Derecho Penal en España*, Tuscar Ediciones, Madrid, 1977.

BARRUSO, Pedro: “La represión en las zonas republicana y franquista del País Vasco durante la Guerra Civil”, *Historia Contemporánea*, 35 (2007), pp. 653-681.

BERMEJO, Benito y CHECA, Sandra: *Libro Memorial. Españoles deportados a los campos de concentración nazis (1940-1945)*, Ministerio de Cultura, Madrid, 2006.

BLASCO GIL, Yolanda: “Soporte jurídico de las depuraciones”, *La depuración de funcionarios bajo la dictadura franquista (1939-1975)*, CUESTA BUSTILLO, Josefina (coord.), Fundación Largo Caballero, Madrid, 2009, pp. 28-51

BUCES CABELLO, Javier: *Eusko Gudarostea. Eusko abertzaleak, armak eskuan, Espainiako militarren altxamenduaren aurka. Azpeitia, 1936*, Azpeitia, Sociedad de Ciencias Aranzadi, 2017.

— *Gautegiz Arteaga, 1936-1945. Conculcación de los Derechos Humanos y represión durante la Guerra Civil y el Primer Franquismo*, Donostia, Aranzadi Zientzia Elkarte, 2017.

— *Azpeitia, 1936-1945. Giza Eskubideen zapalketa eta errepresioa Gerra Zibilean eta Lehen Frankismoko garaian*. Azpeitia, 2016.

— *Leioa 1936-1945*, Leioa, 2014.

CAPELLA, Margalida y GINARD, David: *Represión política, justicia y reparación. La memoria histórica en perspectiva jurídica (1936-2008)*, Palma de Mallorca, Documenta Balear, 2009.

CASSESE, Antonio: *International Criminal Law*, Oxford, 2nd Ed., 2008.

CUESTA, José Luis de y ETXEBERRIA, Paco (dirs.): *Situación penitenciaria de las mujeres presas en la cárcel de Saturrarán durante la Guerra Civil española y la primera posguerra: hacia la recuperación de su memoria*, Donostia, Emakunde e Instituto Vasco de Criminología, 2012.

CHINCHÓN ÁLVAREZ, Javier, VICENTE MÁRQUEZ, Lydia y MORENO PÉREZ, Alicia: "La posición del Tribunal Supremo respecto a la aplicación del derecho internacional a los crímenes del pasado en España: Un análisis jurídico tras los informes del Grupo de Trabajo sobre Desapariciones Forzadas, el Comité contra la Desaparición Forzada y el Relator Especial sobre Justicia Transicional de las Naciones Unidas", *Anuario Iberoamericano de Derecho Internacional Penal (ANIDIP)*, Bogotá, Vol. 2, 2014, pp. 66-101.

DEL AGUILA TORRES, Juan José: "La represión política a través de la jurisdicción de guerra y sucesivas jurisdicciones especiales del franquismo", *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea Número 1 Extraordinario (2015)*, pp. 211-242

DEL PALACIO SÁNCHEZ, Vicente et. Al.: *Sustrai erreak 2. Guernica 1937*, Aldaba, Gernika, 2012.

DELGADO CENDAGORTAGALARZA, Ander: *Bermeo en el siglo XX. Política y conflicto en un municipio pesquero vizcaíno (1912-1955)*, San Sebastián: Eusko Ikaskuntza/Sociedad de Estudios Vascos, 1998

ECHÉANDIA, José: *La persecución roja en País Vasco. Estampas de martirio en los barcos y cárceles de Bilbao. Memorias de un excautivo*, Barcelona, 1945.

EGAÑA, Iñaki: *Frankismoa Donostian. Las víctimas del genocidio franquista en Donostia*, Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia-San Sebastián, 2011.

— *La guerra civil en Euskal Herria*, 8 vols., Andoain, Aralar Liburuak, 1999-2004.

EGIGUREN, Joseba: *Prisioneros en el campo de concentración de Orduña (1937-1939)*, Donostia, Ttarttalo, 2011.

EGIZABAL, Maribel y SERRANO, Unai: *Busturia 1937-1977. Represión y resistencia de un pueblo*, Laia Kultur Elkarte y Ahaztuak 1937-1977, 2018.

ERRAZKIN AGIRREZABALA, Mikel: *Los nombres de la memoria, Tolosa 1936-1945*. Tolosa 2013

ETXEBARRIA MIRONES, Jesús, and ETXEBARRIA MIRONES, Txomin: *Balmaseda, 1936-1938: preguerra, guerra, toma de Balmaseda y represión*. Edición propia: Bilbao, 1993.

ETXEBERRIA, Francisco y PLA, Koldo (dirs.): *El cementerio de las botellas. El fuerte de San Cristóbal en la memoria: de prisión a sanatorio penitenciario*, Pamplona, Pamiela, 2014.

GABARDA CEBELLÁN, Vicent: *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*, Valencia, Universitat de València, 2007.

GARAI, Juan Ramón y MURGIZU, Josu: *1936ko Gerra Bergaran*, Bergarako Udala, Bergara, 2015.

— *Bergara 1930-1940. Gerra eta errepresioa*, Intxorta 1937 Kultur Elkarte, 2013.

GOGORATU GURAN TALDEA: *Gerrako garrak Oñatin*, Intxorta 1937 kultur elkarte, Oñati, 2011.

GOITIA BILBAO, Zuriñe: *Bakio 1936-1945. Giza Eskubideen zapalketa eta errepresioa Gerra Zibilean eta Lehen Frankismoan*, Aranzadi Zientzia Elkarte, Bakio, 2019.

- GÓMEZ CALVO, Javier: *La represión franquista en Iruña de Oca*. Iruña de Oca, Ayuntamiento de Iruña de Oca, 2019.
- *Matar, purgar, sanar. La represión franquista en Álava*, Madrid, Tecnos, 2014.
- GONZÁLEZ GOROSARRI, María y BARINAGA, Eduardo: *No lloréis, lo que tenéis que hacer es no olvidarnos: La cárcel de mujeres de Saturraran y la represión franquista contra las mujeres, a partir de los testimonios de supervivientes*, Donostia, Ttartalo, 2010.
- *Guerra, represión y memoria en Getaria*, Aranzadi Zientzia Elkarte, 2019. (en prensa)
- GURRUTXAGA URANGA, Amagoia: *Zarauzko postalak. 36ko gerra*, Zarauzko Udala, Zarautz, 2013.
- GUTIÉRREZ FLORES, Jesús: *Vida y muerte en el norte de Burgos y Palencia en la Guerra Civil y posguerra (1936-1950)*, Librucos, Torrelavega, 2017.
- Guerra Civil en Cantabria y pueblos de Castilla*, Libros en Red, 2006
- IBARRETXE, Asier y MOLINUEVO, Karlos: *Arrigorriaga 1931-1939. Errepublika eta Guerra Zibila*, Arrigorriagako Udala, 2009.
- INTXAUSPE LÓPEZ, José R. (Coord.): *Gerra Zibila Aretxabaletan. Ezin Ahaztu ! / La Guerra Civil en Aretxabaleta. Ezin Ahaztu!*, Eusko Ikaskuntza, Donostia, 2011.
- IRAZABAL AGIRRE, Jon: *Otxandio en la Guerra Civil: 1936-1937*. Ayuntamiento de Otxandio, Otxandio, 2006
- *1937 martxoak 31 Durango 31 de marzo de 1937*, Gerediaga Elkarte, Abadiño, 2001.
- ITURAIN AZPIROZ, Iñaki: *1936ko gerraren ubera Orion. Guerra bat barruan degula*, Orioko Udala, Orió, 2014.
- IURREBASO BITERI, Iñaki (coord.): *Legazpi 1936*. Legazpiko udala, 2011.
- JUARISTI LARRINAGA, Patxi: *Gerra Zibila Berriatuan eta Lekeitioko frontean*, Bilbao, UPV/EHU, 2014.
- JUARISTI LARRINAGA, Patxi: *Markinako frontea. Markinako eta Xemeingo egoera politikoa eta soziala Bigarren Errepublikan eta Gerra Zibilean (1931-1939)*. Bilbao: Euskal Herriko Unibertsitateko Argitalpen Zerbitzua, 2011.
- KATTIN-TXIKI TALDEA: *Isiltzen ez den isiltasuna. Lurpetik Berreskuratutako Memoria*, Oiartzun, Oiartzungo Udala, 2009.
- KORTAZAR BILLELBEITIA, Jon: *Beasain: Oroimen Historikoa. IV. Liburukia, Guda ondorena Beasainen 1937-1945*, Aranzadi Zientzia Elkarte, 2018.
- LABURU, Maddalen: *Espainiako Gerra Zibila eta lehen frankismoa Astigarragan (1936-1945)*, Astigarrako Udala.
- LANDA GOROSTIZA, Jon-Mirena: "Políticas de víctimas de la violencia política en España y el País Vasco: una reflexión a la luz del holocausto", *Revista General de Derecho Penal*, nº 29 (2018), pp. 1-50.
- *Institut Universitaire Varenne, Collection Transition & Justice*, 3, 2014, pp. 341-355; 63-76; 201-214; 483-495.
- "Decretos de víctimas de violaciones de derechos humanos: balance y perspectivas de futuro" / "Giza eskubideen urraketen biktimei buruzko dekretuak: balantzea eta etorkizuneko perspektibak" / "Décrets sur les victimes de violations des droits de l'Homme-Bilan et perspectives d'avenir" / "Decrees on Victims of Human Rights Violations: Decree 107/2012. Balance and Prospects for the future" en *Justicia Transicional: propuestas para el caso vasco/Justizia Trantsizionala: proposamenak Euskal Herriarentzat/Justice Transitionnelle: propositions pour le Pays Basque/Transitional Justice: proposals for the Basque case*, LANDA GOROSTIZA, Jon-Mirena (Director), Institut Universitaire Varenne, Collection Transition & Justice, 3, 2014, pp. 341-355; 63-76; 201-214; 483-495.
- "Human Rights and Politically-Motivated Violence in the Basque Country», *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe (JEMIE)* Vol 12, No 2, 2013, 7- 29.
- LANDA, Arrate; BALANZATEGI, Jabi et. al.: *Arrasate 1936. Belaunaldi etena*. Arrasate, 2003.

- LASA BERGARA, Xabier: *Historia oral: la voz dormida. El impacto de la Guerra Civil (1936-1939) en la vida social de un pueblo de Gipuzkoa*. Andoain, 2006.
- LÓPEZ GARCÍA, Julián et. Al.: *Para hacerte saber mil cosas nuevas. Ciudad Real 1939*, Madrid, UNED, 2018.
- LÓPEZ GRANDOSO, Koldobika: *La Guerra Civil en Barakaldo. Once meses de resistencia*. Bilbao, Beta, 2016.
- MEMORIAN ATZERA: *1936ko Gerraren eta ondorenen testigantzak Zumarragan eta Urretxun, Urretxuko eta Zumarragako Udalak*, Donostia, 2017.
- MOLINUEVO, Karlos: *Arrigorriaga. República y Guerra Civil, 1931-1939*. Arrigorriaga, Arrigorriagako Ahaztuak, 2009.
- MUNÁRRIZ HERNANDO, Tasio: *República y guerra en Portugalete*. Portugalete: edición propia, 2012.
- OBREGÓN GOYARROLA, Fernando: *República, Guerra Civil y Posguerra en Santander (1931-1948)*, Santander, 2014.
- *República, Guerra Civil y Posguerra en Espinosa de los Monteros y Meridades de Montija, Sotoscueva y Valdeporres (1931-1950)*, Santander, 2014.
- *República, Guerra Civil y Posguerra en Trasmiera Occidental (1931-1947)*, Santander, 2012.
- *República, Guerra Civil y Posguerra en Castro Urdiales y los valles del Agüera (1931-1957)*, Santander, 2011.
- *República, Guerra Civil y Posguerra en el valle de Mena (1931-1955)*, Guarnizo, 2011.
- *República, Guerra Civil y Posguerra en Trasmiera Oriental (1931-1947)*, Maliaño, 2010.
- *República, Guerra Civil y Posguerra en la costa occidental de Cantabria (1931-1957)*, Maliaño, 2010.
- *República, Guerra Civil y Posguerra en los valles de Buelna y Cieza (1931-1947)*, Maliaño, 2010.
- *República, Guerra Civil y Posguerra en Laredo, Colindres y Liendo (1931-1947)*, Santander, 2009.
- *República, Guerra Civil y Posguerra en los valles del Pas (1931-1950)*, Maliaño, 2009.
- *República, Guerra Civil y Posguerra en los valles del Nansa (1931-1957)*, Maliaño, 2009.
- *República, Guerra Civil y Posguerra en los valles de Iguña y Anievas (1931-1947)*, Maliaño, 2008.
- *República, Guerra Civil y Posguerra en los valles del Saja (1931-1957)*, Maliaño, 2008.
- *República, Guerra Civil y Posguerra en los valles del Asón (1931-1948)*, Maliaño, 2007.
- *República, Guerra Civil y Posguerra en los valles de Liébana y Peñarrubia (1931-1957)*, Maliaño, 2007.
- *República, Guerra Civil y Posguerra en Astillero y Guarnizo (1931-1947)*, Maliaño, 2006.
- *República, Guerra Civil y Posguerra en el valle de Penagos y Pámanes (1931-1947)*, Maliaño, 2006.
- *República, Guerra Civil y Posguerra en el valle de Cayón y Castañeda (1931-1947)*, Santander, 2005.
- *República, Guerra Civil y Posguerra en el valle de Villaescusa (1931-1947)*, Asociación para la Defensa del Patrimonio de Villaescusa, Santander, 2004.
- ONTAÑÓN, Antonio: *Rescatados del olvido. Fosas comunes del cementerio civil de Santander*, Guarnizo, 2004.
- OTEGI, Hodei: *Elgoibar 1936. Zentral elektrikoetako fusilamenduak / Fusilamientos en las centrales eléctricas*, Aranzadi Zientzia Elkarte, Elgoibar, 2018.
- PARDO LANCINA, Víctor y MATEO OTAL, Raúl: *Todos los nombres. Víctimas y victimarios (Huesca, 1936-1945)*, Huesca, Gobierno de Aragón / Diputación de Huesca, 2016.
- PARDO SAN GIL, Juan: *Euzkadiko Gudontzidia. La Marina de Guerra Auxiliar de Euzkadi (1936-39)*, 2º ed. Untzi Museoa - Museo Naval. Donostia-San Sebastián, 2008.
- PORTILLA, Guillermo: *La consagración del derecho penal de autor durante el franquismo. El Tribunal Especial para la represión de la Masonería y el Comunismo*, Comares, Granada, 2009
- PRADA SANTAMARÍA, Antonio; ARANGUREN ALONSO, Maialen; PEÑA FERNÁNDEZ, Ana: *Gerra zibila eta frankismoa Zumarragan*, Zumarragako Udala, 2014.

- PRESTON, Paul: *El Holocausto español. Odio y exterminio en la guerra civil y después*, Martínez Muñoz, Catalina y Velázquez Nacarino, Eugenia (trad.), Debate, Villatuerta, 2011.
- RILOVA PÉREZ, Isaac: *Guerra Civil y violencia política en Burgos (1936-1943)*, Editorial Aldecoa, Burgos, 2016.
- RODRÍGUEZ OÑATIBIA, Amaia: *Erreterria 1936-1945*, Erreterriako Udala, Erreterria, 2019.
- SÁNCHEZ RECIO, Glicerio: *De las dos ciudades a la resurrección de España. Magisterio pastoral y pensamiento político de Enrique Pla y Deniel*, Valladolid, Ámbito, 1995.
- SANZ GOIKOETXEA, Eneko: *Zumaia 1936-1945*, Zumaia, Aranzadi Zientzia Elkarte, 2019.
— *Aia, 1936. Gerra Zibila, erreprezio franquista eta Giza Eskubideen urraketa*. Aia, 2015.
- SOMOKUETO PÉREZ, Koldo: *Urduliz: Euskal udalerrri baten historia Gerra Zibilaren garaian*, Donostia, Eusko Ikaskuntza, 2018.
- SORALUZE 1936 LAN-TALDEA: *Isiltasuna Hausten. 1936ko Gerra Soraluze*, Soraluze, 2015.
- TABERNILLA, Guillermo y LEZAMIZ, Julen: *Saibigain. El monte de la sangre*, Bilbao, Beta, 2013.
— *El cuerpo disciplinario de Euzkadi*, Bilbao, Asociación Sancho de Beurko, 2004.
- URGOITIA, José Antonio (dir.): *Crónica de la Guerra Civil de 1936-1937 en la Euzkadi peninsular*, Oiartzun, IVAP y Sabino Arana Fundazioa, 2002.
- USABIAGA, Miguel: *Flores de la República. Los olvidados de Pikoketa*, Libros de la Catarata, Madrid, 2015.
- VV.AA.: *Espetxean 1937-1942. Semilla de libertad. Bizitza eta heriotza giltzapean*, Bilbao, Sabino Arana Fundazioa, 1998.
- ZULOAGA MUXIKA, Ione: *Alegia 1936-1945. Giza eskubideen zapalketa eta erreprezioa Gerra Zibilean eta Lehen Frankismoan*, Aranzadi Zientzia Elkarte, Alegia, 2019.